No. १०५ / घ

Title प्रक्रियाकौमुदी

Author रामचन्द्राचार्यः

Extent १२३ पत्र Age

Subject व्याकरण

प्रक्रियाकौमुदी

२०५

कारकप्रक्रियाकौमुदी

२३७०

[illegible]

त्रिसंख्यकः ४

न वेद न वित्त कोऽर्थः ज्ञाने ॥३ विद्यानेन बुधाः ... न जानातीति विट्ठलः १

प्र॰मु॰ १

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीमद्विट्ठलमानम्य पाणिन्यादिमुनीन्गुरून् ॥ प्रक्रियाकौमुदीं कुर्मः पाणिनीयानुसारिणीं ॥१॥ अइउण् ॥ ऋऌक् ॥ एओङ् ॥ ऐऔच् ॥ हयवरट् ॥ लण् ॥ ञमङणनम् ॥ झभञ् ॥ घढधष् ॥ जबगडदश् ॥ खफछठथचटतव् ॥ कपय् ॥ शषसर् ॥ हल् ॥ इति प्रत्याहारसूत्राणि ॥ हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ॥ लण्मध्ये त्वित्संज्ञकः प्रत्याहारग्रहणार्थः ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् ॥ प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ॥ धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिंगानुशासनं ॥ आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ तस्य लोपः ॥ तस्येतो लोपः स्यात् ॥ णादयः प्रत्याहारार्थाः ॥ हलन्त्यं ॥ उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् ॥ सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रांतरादनुवर्तनीयं सर्वत्र ॥ इतिमाद्यकारः स्यादिति ॥ आदिरन्त्येन सहेता ॥ आदिरन्त्येनेता वर्णेन

राम १

हकारो द्विरुपात्तो यमटि शल्पि वां ज्ञाता ॥ अर्हणेन द्वयं सिद्धं भविष्यति ॥ ३

यौ ३ स्य ३ ह्वं १

सदृशस्य ग्रहणमप्रत्ययानां स्वस्य च ग्राहकः स्यात्॥ यथा अणिति अइउवर्णानां [illegible]न्ते॥ एवम
न्येपि ज्ञेयाः॥ ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशत् कुतः पुनरियंत एवेति नियमः॥ एकस्मात् ङ
ञणवसा द्वाभ्यां षः त्रिभ्य एव कणमाः स्युः। ज्ञेयो चतुर्भ्यः रः पंचभ्यः। शलो षड्भ्य इति वचनात्॥
एङ् पञ्चम्येण पूर्वेण णकारेण॥ छवू ञम् इषमषम् अकू इकू उकू ञ्मा एण् इणं य एरंपेरणान
कारेण॥ ञम यम ङम [illegible] ञवू रवू णवू वेवू॥ पयू मयू झयू खयू॥ चर् झर् खर् चर् शर्॥ ज्ञ
शह प्रो वश ऋश न[illegible]॥ अल् हल् वल् रल् झल् शल् इति॥ लकार[illegible]वेणैन महेश्वार्यसा
तोर पोर प्रत्याहारः॥ ऊकालो ज्झस्वदीर्घप्लुतः॥ उ ऊ ऊ३ इत्येवं कालो यस्य क्रमात् [illegible]
[illegible] रिति [illegible] वामाह स्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात्॥ स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन

२ ह्रु [illegible] कृत [illegible] २

= नम ॥ निघा ऽ उच्चैरुदात्त १नि २

[illegible]कैरुदात्तः॥ नीचैरनुदात्तः॥ समाहारः स्वरितः॥ स नव विधोऽपि प्रत्येकं सानुनासिक-
निरनुनासिकत्वेन द्विधा॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः॥ मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो
[illegible]नासिकः स्यात्॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ अत्राण् परेण णकारेण॥ अणुद् दि[illegible] स
वर्णस्य ग्रा हकः स्यात्॥ अप्रत्ययस्तु न सवर्णग्राहकः॥ यथा उ प्रत्ययः॥ कुचुटुतुपु एते उदित
॥ तत्रश्चावर्णस्याष्टादशभेदाः स्मरन्ति॥ तथा इउ [illegible] सवर्णाः ऌवर्णस्य द्वादशभेदाः॥ एचो ह्रस्वा
नास्ति॥ तत्परस्तत्कालस्य॥ तपरस्तत्सवर्णो वा तात्पर्यात्स्यः॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्॥ तुल्या राम
स्थानप्रयत्नौ यस्य तद्वर्णं मिथः सवर्णं स्यात्॥ ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्॥ वर्णस्याव
[illegible]णसवर्णाः॥ रेफोष्मणां न सवर्णाः॥ अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः॥ इचुयशानां तालु॥ २

उपे१ व रौ नुन ६

टिकितौ ।

या १

॥ श्वान्तस्थु ॥ ञ्जाद्यंतो ॥ टिकितौ ॥ यस्याद्यंतौ तस्य क्रमाद्यन्तयोः स्तः ॥ मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ अचोऽन्त्यादचः
परो मित्स्यात् ॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥ अनेकालादेशः शिच्च सर्वस्य स्यात् ॥ ङिच्च ॥ ङिदने
कालप्यन्त्यस्यैव स्यात् ॥ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ धात्वंगकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादे
शः स्थानिवत्स्युः न त्वल्विधौ ॥ ॥ इति संध्युपयोगिसंज्ञाप्रकरणं ॥ अथाच्संधि
ः ॥ सुधी उपास्य इति स्थिते ॥ इकोयणचि ॥ इकः स्थाने यण्स्यादचि संहितायां विषये ॥ य
थासंख्यमनुदेशः समानां ॥ समसंबन्धि विधानं यथाक्रमं स्यात् ॥ सुध्यउपास्य
इति स्थिते ॥ अनचि च ॥ अचः परस्य यरो द्वे वा स्तः ॥ इति द्वित्वे प्राप्ते ॥ अचः पर
स्मिन्पूर्वविधौ ॥ परनिमित्तोऽजादेशः पूर्वविधौ कार्ये स्थानिवत्स्यात् ॥ इति द्वित्वा

स्था ८

प्राप्ते ॥ नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घचर्विधिषु ॥ पदान्ते द्विर्वच
नाह्रो वकृ, त्यैपरनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत्स्यात् ॥ इति धकारस्य द्वित्वं ॥ झलां जश्झ
शि ॥ झलां जश [illegible] स्यात् ॥ स्थानेऽन्तरतमः ॥ स्थाने प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतमः
आदेशः स्यात् ॥ इति पूर्वधकारस्य दकारः ॥ पुनर्द्वित्वे प्राप्ते ॥ झरो झरि सवर्णे ॥ हलः पर
स्य झरो लोपः स्यात्सवर्णे झरि ॥ इति मध्यमदकारलोपः ॥ संयोगान्तस्य लोपः ॥ संयोगान्तस्य प
दान्तस्य लोपः स्यात् ॥ इति लोपे प्राप्ते ॥ यणः प्रतिषेधो वाच्यः ॥ अझीनं परेण संयोज्यं ॥ सुद्ध्युपास्यः
॥ मद्ध्वरिः ॥ धात्त्रंशः ॥ लाकृतिः ॥ अचो रहाभ्यां द्वे ॥ अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य य
रो द्वे स्तः ॥ पुनर्द्वित्वे प्राप्ते ॥ हलो यमां यमि लोपः ॥ हलः परस्य यमो लोपः स्याद्यमि ॥ इति

पूर्वयलोपः॥ पुनः [illegible] प्रामे॥ द्वित्वविधानाद्वावेव शिष्येते॥ हर्य्यनुभवः॥ नत्यप्राप्तिः। [illegible]
। दीर्घाद्दावार्य्याणाम्॥ दीर्घाद्दवः परस्य यरो न द्वे स्तः॥ आचार्य्यग्रहणं पूजार्थं॥ पात्रं दात्रं
एचो। यव यावः॥ एचः क्रमादय अव आय आव एते स्युरचि॥ हरये। विष्णवे। नायक॥ पा
वकः॥ वान्तो यि प्रत्यये॥ यकारादौ प्रत्यये परे वान्तादेशः स्यात्॥ गव्यं। नाव्यं। अध्वपरि
माणे च॥ अध्वपरिमाणे ओकारौकारयोः स्थाने वान्तादेशः स्यात्॥ गव्यूतिः॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव॥
यादौ प्रत्यये परे तन्निमित्तयोरोकारौकारयोः स्थाने वान्तादेशः स्यात्॥ लव्यं। अवश्यला
व्यं॥ तन्निमित्तयोरिति किं॥ आउपेत॥ ओयते। औयत। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे॥ अत्र यादे
यान्तादेशो निपात्यते॥ क्षय्यं। जय्यं। शक्यार्थे किं। क्षेयं जेयं मनः॥ क्रय्य[illegible]स्तदर्थे॥ क्रय्या

१

पॆप्रसारितं कण्ठं क्रेयमस्य मः लोपः शाकल्यस्य॥ अवर्णे पूर्वयोश्चान्त्ययोर्यवयोर्वा लो
पो शिपरे॥ पूर्वत्रासिद्धं॥ सपादसप्ताध्याय्यां विहितं कार्यं प्रति इह त्रिपाद्यां विहितमसि
द्धं स्यात्॥ इतः पॆमग्युत्तसे [illegible] कार्यं पूर्वं पूर्वं कार्यं प्रतिअसिद्धं ज्ञेयं॥ अतः पुनर्न संधि
ः। हर एहि (हर एहि) हरयेहि। विष्ण इह। विष्णविह। श्रिया उद्यतः। श्रियायुद्यत। गुरा
उत्कः। गुरावुत्कः॥ कानि सन्ति कोऽसूः। अत्रासतेः लोपस्य न पदान्ते ति सूत्रेण स्या निवृत्त्वा
आवायणावादेशो न स्तः॥ आद्गुणः॥ अवर्णादिवि पूर्वपरयोरेको गुणादेशोऽन्तरतमः स्या
त्॥ उपेंद्रः। रमेशः। गंगोदकं। कृष्णर्द्धिः। तवल्कार इत्यत्र अल्स्यापि गुणादेशो॥ उरण्
परः॥ अस्य स्थाने यो गुणो रप्रत्याहारपरः स्यात्॥ ह्रस्वो वा। कृष्णर्द्धिः। ऋणमियादृ वा वाच्यो॥ त

णी१

सर्वमुखस्थानां मवर्णे सिद्धं त्येके २

धे२ सेना३ स्वैरी२ प्रष्ठाद् वृद्धिः पररूपगुणापवादः ॥३

वत्कारः ॥ वृ[illegible]रेचि ॥ आदेचि परे च वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ कृष्णैकत्वं । गंगौघः । देवैश्वर्यं । कृष्णौ
त्कंठ्यं ॥ एत्येधत्यूठ्सु ॥ एषु आद्वृद्धिः पररूपगुणापवादः ॥ उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः । अक्षौ
हिण्यां । अक्षौहिणीं स्वादीरेरिणोः ॥ स्वैरः । स्वैरिणी । प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु ॥ प्रौहः । प्रौढः । प्रौ
ढिः । प्रैषः । प्रैष्यः ॥ गुणापवादः इति केचित् प्रेषः । प्रेष्यः ॥ ऋते च तृतीयासमासे ॥ आद्वृद्धिः ॥ सुखेन
ऋतः । सुखार्तः । तृतीयेति किं । परमर्तः । समासे किं । सुखेनर्तः । प्रवत्सतरकंबलवसना
र्णदशानामृणे ॥ प्रार्णं । वत्सतरार्णमित्यादि । उपसर्गादृति धातौ ॥ अकारादौ धातौ उ
पसर्गादाद् वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ उपार्[illegible]ति । प्रार्च्छति । तपरत्वाद्दीर्घे न । उपऋकारीयति
। उपर्कारीयति । वा सुप्यापिशलेः ॥ आदुपसर्गात्सुब्धातौ ऋति वा स्यात् ॥ उपर्षभी

दी२

प्रसु:
६

यति। उपार्षभीयति। सावर्ण्यात्॥ स्ववर्णसंग्रहणं। प्रऌकारीयसि। प्राल्कारीयति॥ एङि पर
रूपम्॥ आङुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात्॥ प्रेजते। उपोषति। एङादौ सुब्धातौ
वा॥ उपेडकीयति। उपैडकीयति। प्रोढीयति। प्रौढीयति। शकंध्वादिषु पररूपं वाच्यं॥ शकं
ध्वः। कर्कंधुः। कुलटा। सीमंतः। केशवेश्व। मनीषा। हलीषा। लांगलीषा। पतंजलिः। सारंगः।
एवे चानियोगे। अद्येवा। मिपामेन्तु। अद्येवगाहू। ओत्वोष्ठयोः समासे वा। स्थूलोतुः। स्थूलौ
तुः। बिंबोष्ठः। बिंबौष्ठः। समासे किं। तवोष्ठः॥ ओमाङोश्च॥ आमि ऊत्। उंचैमारकूपं॥ शिवा
योंनमः। शिव आ [illegible] इहि। शिवेहि। ओमांतं। राजर्षिः। आङः कादेशस्तु आङ ग्रहणेन ग्रा
ह्यः॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ॥ अव्यक्तानुकरणशब्दस्यात इतौ परे सह पररूप

परे आ३ सात २

राम
६

पटत्प ।

पटत्परे स्तिपर दिति र्धा ॥ अकः सवर्णे दीर्घः । अकः सवर्णे ऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् ।३

मेकादेशः स्यात् ॥ पटत्त्वइति । परिति । ब्वरिति । एकावेम । अदिति । अतः किं । दकारान्तेमा भूत् ।
द्वट् दिनि । रसदिति ॥ नाम्रेडितस्यान्तस्य तु वा ॥ द्वित्वे ऋकृस्य नाऽकं स्यात् ॥ अ ऋ स्थत्त्वतं कार
मात्रस्य वा स्यात् । दे स्या रिः । श्री श्री । विहेयः । अतिम वर्ण अवा होत् अकारः होत् कारः ।
होत् ऋकारः । ऋकार स्य ऋति ऌवा । [illegible] । होऌकारः । पदे ऋकारस्य ऌपी तु । हो
ऌकारः । अपि किं । कुमारी येते ॥ नाऊने ॥ तुल्यास्य प्रयत्नादयं ऊलो न सवर्णौ स्तः ॥ इ
तिसावर्ण्य निषेधो न दीर्घ शकारयोः । न निषिद्धं सवर्णत्वं नास्ऌ । विति दीर्घ शो ॥ ग्रहा
दिति निषि इत्वाद न्यत्र न निषिद्धता ॥ एङः पदान्तादति ॥ पदान्तादेङ अतिपरे पूर्वरू
पमेकादेशः स्यात् ॥ हरेऽव । विष्णोऽव ॥ सर्वत्र विभाषा गोः ॥ लोके वेदे च गोर तिवा प्रकृति

ऌ४

प्र॰सु॰ ७

नावः ॥ गोऽग्रं गोअग्रं ॥ अवङ् स्फोटायनस्य ॥ आतीति निवृत्तं ॥ अचि परे गोरवङ् वा स्यात् ॥
पदान्ते ॥ गवाग्रं गवेशः ॥ गवीशः पदान्त इति किं । गवे । ङेङ वर्जितस्यं । गवेन्द्रः ॥ वकारादुवा दंः गो
न्तः ॥ अवोऽस्यादिरि ॥ अस्यावप्रसक्तिशब्दस्य भुमं न स्यात् ॥ दूराद्धूते च ॥ दूराद्धाने टेः प्लुतः
स्यात् ॥ प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ प्लुताः प्रगृह्याश्च अचि प्रकृत्या स्युः ॥ न संधिं यान्तीत्यर्थः ॥ कृष्णा एहि
ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं ॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनान्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ॥ हरी एतौ ॥ विष्णू इमौ ॥ गं
गे अमू ॥ द्विवचनं किं । कुमार्यत्र । मणीवादेर्न । मणीव । रोदसीव । दंपतीव । जंपतीव । अ
दसो मात् ॥ अदसो मात् परे ईदूतौ प्रगृह्यौ स्तः ॥ अमी ईशाः ॥ अमू आसाते ॥ अदसः किं । शम्य
त्र । मात् किं । अमुकेऽत्र ॥ निपात एकाजनाङ् ॥ एकोऽज् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् ॥ अ

राम ७

अनन्तः ॥ इ ई शः ॥ उ ऊ मेषाः ॥ आ एवं अज्मात्रः किं प्रादात् ॥ ज्ञनाङ् किम्रा ॥ ई षदेर्षं त्रिपायो
गोमर्यादामिविधौ यपः ॥ एतमातं ङि तं विद्याद्वां वास्मरणं पोरङि ते ॥ आ त्वमे रे स्पेसे नत्वमा
मत्तादेस्तू ना खिले ॥ आर्णवं सर्ववेदार्थं आ एवं सद्द्वाहरे ॥ ओं ता ॥ [illegible] दंता [illegible] निपातप्रद्र ।
त्यः ॥ अहा ई शा हे ह यः प्रस्ष्टत्वमितिचेत् वित ॥ हेऽग्रं वा हे ईशा ॥ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावं
नार्षे ॥ संबुद्धौ आदत्तो ज्ञे वैदिके इतो वा तथा ॥ विष्णो इति वि ष्णवि ति विष्णइति ॥ अनार्षे किं
॥ उस्य वंधा विसवृवीत ॥ उञः ॥ ऊँ इतो वा प्रागुक्तं ॥ उ इति ॥ विति ॥ ऊँ ॥ अयमादेशश्छ वा
ऊँ इति [illegible] ॥ मयः उञो वो वा ॥ मय्यङ्परा ङ्ञो यिवो वा स्यात् ॥ किमु उक्तं किमुउक्तं ॥ शं [illegible] स्तु
संक्ष [illegible] स्तु इको सवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ असवर्णे विइकः प्रकृत्या स्युः ॥ ह्रस्वश्च वा वा ।

व त्वस्मा सि[illegible] द्धत्वाद नुस्वारा भावः

मु अ २

झ२ झ२ ट३

पू॰सु॰ ८

॥वक्री अत्र। वक्रि अत्र। वक्र्यत्र। न समासे। हर्य्यर्थं॥ अत्यकः॥ अति परे अकः प्राग्वत्। ब्रह्मा।
ऋषिः। ब्रह्मऋषिः। ब्रह्मर्षिः। होतृ ऋकारः। होतॄकारः॥ इत्यच्संधिः॥ ॥अथ हल्संधिः॥ स्तो
: श्चुना श्चुः॥ स्तोः सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः॥ रामश्शेते॥
रामश्चिनोति॥ सच्चित्। शार्ङ्गिञ्जय॥ ष्टुना ष्टुः॥ स्तोः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां
योगे षकारटवर्गौ स्तः॥ रामष्षष्ठः। रामष्टीकते। तट्टीकते। चक्रिण्ढौकसे॥ न पदांताट्टोर
नाम्॥ पदांताट्टवर्गात्परस्य स्तोः ष्टुर्न स्यात्॥ षट् संतः। षट् ते। अनाम्नवतिनगरीणामिति वा
च्यम्। षण्णां। षण्णवतिः। षण्णगर्यः॥ तोः षि॥ तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वं। सन्षष्ठः॥ शात्॥ शका
रात्पर स्य ष्टुत्वं नः॥ विश्नः। प्रश्नः॥ झलां जशोऽन्ते॥ पदांते झलां जशः स्युः। वागीशः॥ चिद्रुपः

ट४ स्यात्। ट्सं

राम ८

वर्गस्य३ हृ२ स्यात्३

॥यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा॥ यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्॥ एतन्मुरारिः। एतद्मुरारिः॥ स्पर्शस्यैव ष्यते। वनुर्मुखः॥ मयरि नित्यं वाच्यम्॥ चिन्मयं॥ तोर्लि॥ तस्य लकारे परे परसवर्णः॥ तल्लयः। विद्वाँल्लिखति। सानुनासिके निरनुनासिके चेन्नयवला द्विधा तेन नकारस्य सानुनासिको लकारः॥ उदः स्थास्तंभोः पूर्वस्य॥ उदः परयोः स्थास्तंभोः पूर्वसवर्णः स्यात्॥ आदेः परस्य॥ पंचमीनिर्दिष्टेन क्रियमाणं कार्यं परस्यादेर्ज्ञेयम॥ उत्थानं। उत्तंभनं॥ झयो होऽन्यतरस्यां॥ झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात्॥ वाग्घरिः। वाग्हरिः॥ घोषवत्वादिगुणवतो वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः। तच्छिवइत्यत्र जस्त्वे कृते॥ खरि च॥ खरि परे झलां चरः स्युः॥ शश्छोऽटि॥ झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि॥ तच्छिवः॥

स्था३ घोषवान्नादवान्संवारमहाप्राणश्च हस्मृतः हर भवसेतरतम्यनतस्यद्वैतो शपवघः। २

वा यं१ पदांते२ इति१ झलि किं२ गम्यते३

प्र॰सु॰ ९ ५ वा

तव शिवः ॥ छत्वम मीति कैश्चित् ॥ तच्छ्लोकेन ॥ तव श्लोकेन ॥ अमिं किं ॥ वा वृक्षान्नति ॥ मोनु
स्वारः ॥ हलि पदांते मस्यानुस्वारः स्यात् ॥ हरिं वंदे ॥ पदांतेति किं ॥ गम्यते ॥ नश्चापदांतस्य
झलि ॥ नस्य मस्य वा पदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात् ॥ यशांसि ॥ आक्रंस्यते ॥ अनुस्वारस्य य
यि परसवर्णः ॥ शान्तः ॥ अंकितः ॥ वा पदांतस्य ॥ पदांतस्यानुस्वारस्य ययि परे वा परसव
र्णः स्यात् ॥ त्वङ्करोषि ॥ त्वंकरोषि ॥ तङ्करोति ॥ तंकरोति ॥ संयंता ॥ सय्यंता ॥ संवत्सरः ॥
सँवत्सरः ॥ यंल्लोकं ॥ यँल्लोकं ॥ मो राजि समः क्वौ ॥ क्विबंते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्
॥ सम्राट् ॥ हे मपरे वा ॥ मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा ॥ किम्ह्मलयति ॥ किंह्मलयति ॥ यव
लपरे यवला वा ॥ यवलपरे हकारे मस्य यवला वा स्युः ॥ किय्ह्यः ॥ किंह्यः ॥ किंह्वलयति ॥ किँल्ह्ल

राम ९

ह्र२ परे२ ह्यः१ ह्रौ१

ह्र २ शट् २ वा २ वा २ कृषसंयोगेह्र: २

यंति। किं ह्लादयंति। किं ल्ह्लादयंति॥ नपरेनः॥ नपरे हकारे यरे मस्य नो वा स्यात्॥ किंह्नुते। किं
ह्नुते॥ ङ्णोः कुक्टुकौ शरि॥ ङकारणकारयोः कुकटुकावागमौ वा स्तः शरि परे॥ प्राङ् षष्ठः। प्रा
ङ्क्षष्ठः॥ सुगण् षष्ठः। सुगण्ट्षष्ठः॥ ङ स्मि धुट्॥ डात् परस्य सस्य वा धुडागमः स्यात्। ष
ट् संतः। षट्त्संतः॥ नश्च॥ नकारांतात् धुड्वा स्यात्॥ सन् सः। सन्त्सः॥ शि तुक्॥ नस्य पदांत
स्य शे परे तुग्वा स्यात्॥ सञ्शंभुः इति स्थिते जराकुरिति वर्णे॥ सञ्छंभुः। सञ्शंभुः। सञ्च्शं
भुः॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्॥ ह्रस्वान्तात् ङमः पदान्तात् परस्याचो नित्यं ङमुडागमः
स्यात्॥ प्रत्यङ्ङात्मा। सुगण्णीशः। सन्नच्युतः॥ पुमः खय्यम्परे॥ पुमशब्दस्य मस्य सः स्याद् अम्परे
खयि॥ अलोऽन्त्यस्य॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्यांत्यस्य ह्रस्वादेशः स्याल्लः स्यात्॥ अत्रानुनासिकः पूर्व

तुक्यहे शः छो टि ति छत्वं वा ४ स्मि ५ सस्य धुडागमो वा स्यात् ५ वू ४

मो२ ग२ त्र३ मस्य

प्र॰पु॰ स्यानुवा ॥ अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् दिस्तुकारमानुनासिकः ॥ अनुनासिका
१० न्यरोऽनुस्वारः ॥ अनुनासिकाद्वयन्त्रे रोः पूर्वस्यानुस्वारो वा स्यात् ॥ पुंसुकानांसो वक्तव्यः ॥ छ
10 प्यनिह्नत्यर्था ॥ पुंस्कोकिलः ॥ पुंस्कोकिलः ॥ पुंस्पुत्रः ॥ पुंस्पुः ॥ खयि किं पुंदासः ॥ अम्परे किं ॥
पुंक्षीरं ॥ ख्याधातोर्नेनिषेधितः ॥ पुंख्यानम् ॥ समः सुटि ॥ समो मः स्यात्सुटि ॥ संस्कर्ता ॥ सं
स्कर्ता ॥ नश्छव्यप्रशान् ॥ अम्परे छवि नकारस्य रुः स्यात् न तु प्रशान्शब्दस्य ॥ खरवसान
योर्विसर्जनीयः ॥ खरि अवसाने च पदान्ते रेफस्य विसर्जनीयः ॥ विसर्जनीयस्य सः ॥ ख
रि विसर्जनीयस्य सः स्यात् ॥ उदाहरण ॥ शार्ङ्गिंश्छिन्धि ॥ शार्ङ्गिंश्छिन्धि ॥ चक्रिंस्त्राहि ॥ चक्रिंस्त्राहि
॥ अम्परे किं ॥ सन्त्सरुः ॥ अप्रशान् किं ॥ प्रशान्तनोति ॥ न्स्य ॥ पिपरे न्नकारस्य रुर्वा स्यात्

स॰ राम १०

॥ ने॰ स्यात् ३

ता॥ कुप्वोः ≍क≍पौ च॥ कुप्वोः ≍क≍पौ च॥ कुप्वोः संबंधिनि खरि परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामू-
लीयोपध्मानीयौ स्तः वा द्विकल्पः॥ नॄँ≍पाहि। नॄँ≍पाहि। नॄँः पाहि। नॄँः पाहि। नॄँ पाहि। पाहि इति परे।
किं न्हन्नॄ भोजय॥ कानाम्रेडिते॥ कान्नकारस्य सः स्यादाम्रेडिते परे॥ काँस्कान्। कांस्कान्॥
ते रुत्वं वेति केचित्॥ कान्कान्॥ कस्कादिषु च॥ एषु विसर्जनीयस्य सः स्यात्॥ अविहित
लक्षणः सः कस्कादौ ज्ञेयः॥ तत्र को न सकुत इत्यादौ सः॥ सर्पिष्कुंडिका इत्यादौ षिणः परस्य स
स्य ष इति ज्ञेयं॥ छे च॥ ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायां विषये॥ कुत्वं शिवच्छाया॥ कुत्व
स्यासिद्धत्वान्नेह कुरिति कुत्वं न॥ आङ्माङोश्च॥ एतयोः छे तुगागमः स्यात् एदास्ना च्छेति विक
ल्पापवादः॥ आच्छादयति॥ माच्छिदत्॥ दीर्घात्॥ दीर्घाच्छे परे तुगागमः स्यात्॥ ह्रीच्छति॥ य

कस्कादिषु च। एषु विसर्जनीयस्य पोन। अविहतलक्षणः सः कस्का
दिषु द्रष्टव्यः तत्रैव ला १ पे ८ स्त्रेच्छति।

प्र मु० प्रेत

११

॥

दान्नाद्या ॥ दीर्घात्पदान्ताच्छे तुग्वा स्यात् ॥ लक्ष्मीच्छाया ॥ लक्ष्मीछाया ॥ राम ॥ इति हल्संधिः ॥ वंद्
॥ अथ विसर्गसंधिः ॥ विसर्जनीयस्य सः ॥ कस्मश्चिंतयः ॥ हरिश्चकेन ॥ विष्णुस्त्राता ॥ शर्परे वि
सर्जनीयः ॥ शर्परि खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः ॥ न त्व सता ॥ कः त्सरुः ॥ कत्सरुः ॥ वा
शरि ॥ शरि परे पूर्वोक्तं वा स्यात् ॥ हरिश्शेते ॥ हरिः शेते ॥ खर्परे शरि वा विसर्गलोपः ॥ हरिः
स्फुरति ॥ हरिस्फुरति ॥ हरि स्फुरति ॥ तन्हृतोः करपेनाश्वेवार्देवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ नर
स्करः ॥ वृहस्पतिः ॥ कुप्वोः ≍क≍पौ वा ॥ कः करोति ॥ कःकरोति ॥ कः पचति ॥ कः पचति ॥ कस्का
दित्वात्सः ॥ भास्करः ॥ कुप्वोः खरि सो वा समासे इति केचित् ॥ भास्करः ॥ भाः करः ॥ नमस्पुर
सोः गत्योः ॥ गतिसंज्ञयो रनयोः विसर्गस्य सः स्यात् कुप्वोः परयोः ॥ नमस्करोति ॥ पुरस्करो

राम

११

कः३

नि॥ रामङ्इति विसर्गसंधिः॥ वंङः॥ अपवादिः॥ स्वोजसमौ उ इति सुप्रत्यये कृते शिव स अर्च्य इति स्थि
ते॥ ससजुषो रुः॥ पदांतस्य सकारस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात्॥ अतो रोरप्लुतादप्लुते॥ अप्लुता
दतः परस्य रोरुः स्याद प्लुते अति॥ भो भगो अघो अपूर्वस्य यो ऽशि॥ हशि च॥ रु त्वे कार्ये उत्वं प्रति
रुत्वं नासिद्धं॥ शिवोर्च्यः॥ अप्लुतात् किं॥ कृते पि प्लुते न स्यात्॥ त्वं प्रत्यसि॥ ऽत्वाड ऽत्वं स्यात् तन्मात्र ता
सुखेतौ अत्र हृदा ऽ हूते वा ति प्लुतः॥ अप्लुते किं॥ तिष्ठ तु पय अ अग्निदत्त [illegible] अत्र गुरोरनृतो
नंतस्येति प्लुतः॥ हशि च॥ हशि च तथा शिवो वंद्यः॥ रोरि लोपः॥ पुनर्रत्र॥ घातर्गच्छ॥ देवा इ
ह इति स्थिते॥ रुत्वं॥ भोभगो अघो अपूर्वस्य यो ऽशि॥ एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशो ऽशि यरि॥ लोपः
शाकल्यस्य॥ देव इह॥ देवायिह॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य॥ एषां रुः स्याद्वा॥

अप्लुतादति परस्य रोरुः स्यात् इति ३

प्र॰सु॰
१२
12

वसोकारोवासंवुद्धौ॥ यत्वम्॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य॥ वकारयकारयोर्लघू
च्चारणौ वयोर्न्तः वा शि॥ अतो गार्ग्यस्य॥ आकारात्परस्य लघुप्रयत्नतरस्य नित्यं लोपः स्यात्॥
गार्ग्यग्रहणं पूजार्थं॥ ओ अश्रुत॥ लघुप्रयत्नयस्य ओ यश्रुत। कृत्वा मो वा। भवत्रश्रुत। हलि सर्वे
षां॥ आतः परस्य व्वर्णीत्परस्य वल्लघु लघु लघूच्चारणस्य यकारस्य वकारस्य वा लोपो हलि सर्वे
षां मतेन॥ देवा नम्याः। भो हरे। भगो नमस्ते। अघोयाहि। भोस्त्वं। हरिरयं। विष्णुर्याहि॥ रो
ऽसुपि॥ अह्नो रेफादेशः स्यादसुपि॥ रात्रस्य वादः॥ अहरहः। अहर्गणः। असुपि किं। अहो
भ्यां। अत्र अह इति रूत्वं। रूपरात्ररथंतरेषु अह्नो रूत्वं वाच्यं॥ अहोरूपं। अहोरात्रं। अहोरथंतर
रम्। अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफो वाच्यः॥ विसर्गापवादः॥ अहर्पतिः। अहःपतिः। अहष्पतिः।

राम
१२

री २ रो कार२ का१

गीर्प्पतिः गीष्पतिः। गीः पतिः। धूर्प्पतिः। धूष्पतिः। धूः पतिः॥ उषसो बुधे नित्यं रः॥ (र षमवधः) उषर्बु
धः (हि अलोपः)॥ रो रि॥ रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः॥ ढरेफयोर्लोपनि
मित्तयोः परतः पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्॥ पुनारमते। हरी रम्यः। शंभू राजते। अणः किं। दृढः॥
मनस्य रपरस्यात्र हत्वेक्तेह शिवेस्तुत्वे रौति लोपप्राप्ते॥ विप्रतिषेधे परं कार्यं॥ तुल्यबलवि
रोधे परं कार्यं स्यादिति लोपप्राप्ते॥ पूर्वत्रासिद्धमित्युत्वमेव॥ मनोरथः॥ एतत्तदोः सुलोपोऽको
रनञ्समासे हलि॥ एत[illegible]त्तदो रककारयो रनञ्समासे सोर्लोपः स्याद्धलि परे॥ एष विष्णुः॥
स शंभुः॥ अकोः किं। एषको रुद्रः। अनञ्समासे किं। असः शिवः। हलि किं। एषोऽत्र॥ सोऽचि
लोपे चेत्पादपूरणं॥ स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे पूर्यते॥ सेमाम विड्ढि। सेष

लोपेसति १

या नुप्रस्ययस्य वद्धारर द्वि तः

तिश्च प्रमाः

प्र॰ सु॰ १२ 13

दासरथी रामः॥ ॥ इति विसर्गस्वादिसंधी॥ ॥ अथ स्वादिप्रक्रिया॥ अर्थवदधातुरप्रत्य
यः प्रातिपदिकं॥ धातुप्रत्ययवर्जमर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात्॥ प्रत्ययः परश्च॥ आ
प्रातिपदिकादित्यधिकृत्य॥ सुऔजसि अमऔट् शस टा भ्याम्भिस ङेभ्याम्भ्यस ङसिभ्याम
भ्यस ङस्ओस आम् ङिओस सुप॥ अन्नादावन्ता प्रातिपदिकात्परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः॥
सुङस्या रुकारिकारो ञशाट ङ्याश्चेतः॥ संज्ञार्थाः॥ विभक्तिश्च॥ सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः॥
सुऔजस प्रथमा। अम् औट् शसि द्वितीया। टाभ्याम् भिस तृतीया॥ ङेभ्याम्भ्यस चतुर्थी।
ङसिभ्याम्भ्यस पंचमी। ङस ओस आम षष्ठी॥ ङि ओस् सुप्॥ सुपः॥ सुपिति प्रत्याहारः॥ सु
पद्मीति त्रीणि त्रीणि पदान्येकैकशः एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः॥ द्व्येकयोर्द्विवचनैक

राम १२

ति ३

वचने ॥ द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥ बहुषु बहुवचनम् ॥ बहुत्वे एतत् स्यात् ॥ रामस् इति स्थिते रु
त्वविसर्गौ ॥ रामः ॥ राम राम औ इति स्थिते सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ सरूपाणाम
ध्य एक एव शिष्यते ॥ नेतरे एकविभक्तौ परतः ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ अकः प्रथमाद्विती
ययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् ॥ इति प्राप्ते ॥ नादिचि ॥ अवर्णादिचि न पूर्व
सवर्णदीर्घः ॥ वृद्धिरेचि ॥ रामौ ॥ चुटू ॥ प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः ॥ इति जलोपः ॥ न विभक्तौ
तुस्माः ॥ विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न ॥ इति न सकारलोपः ॥ एकशेषः ॥ पूर्वसवर्ण
दीर्घः ॥ रामाः ॥ एकवचनं संबुद्धिः ॥ संबोधने प्रथमा एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ एङ्ह्र
स्वात्संबुद्धेः ॥ एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्च हल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत् संबोधनाभिव्यक्तये हे शब्दस्य प्राक्

४ १ एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् । समानपदे

१५

प्र.सु.
१४
14

योग॥ ॥ हे राम। हे रामौ। हे रामाः॥ अमि पूर्वः॥ अकोऽमि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्
॥ रामम्। रामौ॥ लशक्वतद्धिते॥ तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः॥ इति श
लोपः॥ पूर्वसवर्णदीर्घः॥ तस्माच्छसो नः पुंसि॥ तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य शसः सस्य नः
स्यात्पुंसि॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि॥ अट् कवर्ग पवर्ग आङ्
नुम् एतैर्व्यस्तैः समस्तैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे॥ इति णत्वे प्रा
प्ते॥ पदान्तस्य॥ पदान्तस्य नकारस्य णत्वं न स्यात्॥ रामान्॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्य
येऽङ्गं॥ प्रत्ययाय स्मात् क्रियते तदादि शब्दः प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञः स्यात्॥ टाङसिङसामिना
त्स्याः॥ अकारान्तादङ्गात् टादीनां क्रमादिनादयः स्युः॥ णत्वं। रामेण। सुपि च॥ यञादौ सु(

राम
१४

चि: ३

त्साघ्य ॥ शम्भुः । शंभू । शंभवः । शंभुम् । शंभू । शंभून् । शंभुना । शंभुभ्यां । शंभुभिः । शंभवे । शंभुभ्यः ॥
शंभोः । शंभुभ्यां । शंभुभ्यः ॥ शंभोः । शंभ्वोः । शंभूनां । शंभौ । शंभ्वोः । शंभुषु ॥ हे शंभो हे शंभू हे शं-
भवः । एवं विष्णुवायुभानवादयः ॥ तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ क्रोष्टुशब्दस्य तृजंतवद्रूपं स्यात् संबुद्धौ सर्वना-
मस्थाने परे ॥ ऋदुशनस्पुरुदंशोनेहसां च ॥ ऋदंतानामुशनसादीनां चानङ् स्यात्सं-
बुद्धौ सौ परे ॥ ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः ॥ ऋतो सर्वनामस्थाने च परे ऋदंतस्यांगस्य गुणः
स्यात् उपरत्वं ॥ अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् ॥ अप्वादीनामुपधा-
या दीर्घः स्यात् असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥ क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । हे क्रोष्टो हे क्रोष्टारः ॥ क्रोष्टा-
रम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ॥ विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ तृतीयादावचि परे क्रोष्टुर्वा तृजंतवद्रूपं ।

स्यात्॥ क्रोष्टा। क्रोष्टुना। क्रोष्टुभ्यां। क्रोष्टुभिः। क्रोष्टे। क्रोष्टवे। क्रोष्टुभ्यां। क्रोष्टुभ्यः॥ ऋत उत्॥
ऋदंतात् ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यादुपरः॥ रात्सस्य॥ रेफात्संयोगांतस्य सस्यैव
लोपो नान्यस्य॥ रेफस्य विसर्गः॥ क्रोष्टुः। क्रोष्टोः। क्रोष्टुभ्यां। क्रोष्टुभ्यः। क्रोष्टक्रोष्टोः। क्रोष्टुः। क्रो
ष्टुः॥ आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते नुमविरतत्वद्भावेभ्यो नुट्॥ पूर्वविप्रतिषेधेन तन्नु
डेव स्यात्॥ क्रोष्टूनां। क्रोष्टरि। क्रोष्टौ॥ क्रोष्ट्राः। क्रोष्ट्राः। क्रोष्टुषु॥ पक्षे लादौ वशमुवत्॥
आमि शसि च परत्वात्तृज्वद्भावो वैकल्पिकः वित्॥ क्रोष्टून्॥ क्रोष्टूणां॥ हूहूः। हूहौ। हूहूः
॥ इत्यादि दीर्घोत् प्रमीवत्॥ एवमतिचम्वादयः॥ खलपूः॥ ओः सुपि॥ अनेकाचोगस्य।
धातोरुवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि॥ धात्ववयवः संयोगः पूर्वो यस्मात्तस्य तु न स्यात्॥ ग

प्र.सु.
२२
22

६४
राम
२२

तिकीरकपूर्वस्य क्विवंतस्येचेतिवाच्यम्॥ खलप्वौ।खलप्वः॥ इत्यादि प्रधीवत्॥ एवं सुल्वाद
यः। स्वभूः स्वभुवौ स्वभुवः॥ इत्यादि तु धीवत्॥ एवं करभ्रू स्वयम्भ्वादयः॥ दृन्भूः॥ दृन्कारपु
नर्भ्वश्चेतिवक्तव्यमितिवचनाद्यण दृन्भ्वौ। दृन्भ्वः॥ इत्यादि खलपूवत्॥ एवं काराभ्रूः॥ व
र्षाभूः॥ वर्षाभ्वश्च॥ अस्यावर्णस्य यण स्यादचि सुपि॥ वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः। शेषं खलपूव
त्॥ इत्यूदन्ताः॥ धाता धातारौ धातारः॥ ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोरिति गुणः॥ सस्य लो
पः॥ रेफस्य विसर्गः॥ हे धातः। हे धातारौ हे धातारः। धातारं। धातारौ। पूर्वसवर्णदीर्घः॥
नत्वं। धातॄन्॥ ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यं॥ धातॄणाम्। शेषं तन्तं तक्रोष्टुवत्॥ एवं नप्तृ हो
तृ याता आदयः॥ पिता पितरौ पितरः। हे पितः हे पितरौ हे पितरः अत्र जंतत्वाभावान्त्रितुपधा।

प्र॰ सु॰
२३
23

दीर्घोन॥ पितरं। पितरौ॥ शेषं धातृवत्॥ एवं जामातृभ्रात्रादयः॥ नृ॥ नृ इत्येतस्य
नामि वा दीर्घः स्यात्॥ नृणाम्। नृणाम्॥ शेषं पितृवत्॥ गोतो णित्॥ गोशब्दात्परं
सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत् स्यात्॥ गौः। गावौ। गावः॥ औतोम्शसोः॥ औतो अम्शसोः पर
तः आकार एकादेशः स्यात्। गाम्। गावौ। गाः। गवा। गोभ्याम्। गोभिः। गवे। गोभ्यां। गोभ्यः। ङ
सिङसोश्चेति पूर्वरूपमेकादेशः। गोः। गोभ्याम्। गोभ्यः। गोः। गवोः। गवां। गवि। गवोः। गोषु॥ गो
त इति तपरत्वमोकारान्तोपलक्षणार्थं॥ पक्षान्तरे सूत्रनिर्देशेन तपरत्वं प्रसिद्धम्॥ सुद्योः। सु
द्यावौ। सुद्यावः॥ हे सुद्योः। हे सुद्यावौ। हे सुद्यावः॥ सुद्याम्। सुद्यावौ। सुद्यः। सुद्यवा। सुद्योभ्यां
सुद्योभिः। सुद्यवे। सुद्योभ्यां। सुद्योभ्यः। सुद्योः। सुद्योभ्यां। सुद्योभ्यः। सुद्योः। सुद्यवोः सुद्यवां॥

सम
२३

।सुध्यविसुध्यवोः सुध्योषु॥ रायों हलि॥ रैशब्दस्याकारस्याद्यलि विभक्तौ॥ अवि अयादेश
ः॥ राः। रायौ। रायः हे राः॥ रायम्॥ रायौ। रायः॥ राया। राभ्यां। राभिः। राये। राभ्यां। राभ्यः। रायः।
भ्यां। राभ्यः। रायः। रायोः। रायां। रायि। रायोः। रासु॥ ग्लै ग्लौः। ग्लौ ग्लावौ। ग्लावः। ग्लवं। ग्ला
वौ ग्लावः। ग्लावा। ग्लौभ्यां। ग्लौभिः। ग्लावे ग्लौभ्यां ग्लौभ्यः। ग्लावः ग्लौभ्यां ग्लौभ्यः। ग्लावः
वः ग्लावोः ग्लावां। ग्लावि ग्लावोः ग्लौषु॥ इत्यजन्ताः पुल्लिंगाः॥ अथाजन्ताः स्त्रीलिंगा निरू
प्यन्ते॥ आबंतत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः॥ हल्ङ्या वितिसुलोपः॥ रमा। दीर्घात्किं॥ अति खट्व।
भिः। को स्त्रा विः॥ औङ आपः॥ आबंतादंगात्परस्यौङः शी स्यात्॥ आङित्योकार विः
भक्तेः संज्ञा॥ रमे। रमाः॥ संबुद्धौ च॥ आप एकारः स्यात्संबुद्धौ॥ एङ् ह्रस्वादिति संबुः

प्र॰मु॰
२४
24

ह्रस्वलोपः॥ हे रमे हे रमे हे रमाः॥ रमां। रमे रमाः॥ स्त्रीत्वात्सत्वनत्वाभावः॥ आङि चापः॥ आङि ओ
सि च परे आबंतस्य एकारः स्यात्॥ रमया रमाभ्यां रमाभिः॥ आयग्रहणे दीर्घग्रहणादेत्वम
त्र न॥ अतिखट्वेन॥ याडापः॥ आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात्॥ आटश्च॥ आ
टो ऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्॥ रमायै। रमाभ्यां रमाभ्यः॥ रमायाः रमाभ्यां रमाभ्यः। रमायाः
रमयोः रमा णां। ङेराम् आदेशः॥ रमायां रमयोः रमासु॥ एवं दुर्गाम्बिकादयः॥ सर्वना
म्नः स्याड्ढ्रस्वश्च॥ आपः सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः॥ सर्वस्यै सर्वस्याः
२ सर्वस्याम्॥ आमि सुट्॥ सर्वासाम्॥ शेषं रमावत्॥ एवं विश्वादय आबंताः॥ विभाषा दिक्समासे
बहुव्रीहौ॥ अत्र सर्वनामता वा॥ उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै॥ अपुरीत्युक्तेः॥ अन्तरायै नगर्यै॥ विभा

राम
२४

या द्वितीयायास्तृतीयाम्बां। अम्बां। ङि॰ तः स्याट् वास्या दापश्च ह्रस्वः। द्वितीयस्यै। द्वितीयायै। द्वितीयस्या
ः। द्वितीयायाः २। द्वितीयस्याम्। द्वितीयायाम्। शेषं रमावत्। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः। अम्बार्थानां नद्यं
तानां च [illegible] ह्रस्वः स्यात्संबुद्धौ। हे अम्ब। शेषं रमावत्। एवं अक्कालादयः। डलकवतीनां अम्बार्था
नां न ह्रस्वः। हे अम्बाडे। हे अम्बाले। हे अक्कि। जरा। हकिं रमावत्। अचि वा जरसादे[illegible]शः। जरसौ
।के विसृज्य विप्रतिषेधेनादेशी भावमिच्छन्ति। जरसी। जरे। जरसः। जराः। इत्यादि। पद्दन्निति
नासिकायानस् निशायानिश्। नसः। नसा। नोभ्यामित्यादि। निशः। निशा। अत्र श्वत्र स्तस्।
त्रम्स्त्वया। त्र प्राजञ्छ्रंसापः। अम्बादीनां सम्पानां छ्रंगां तयोश्चषकारो नादेशः स्यात् क्तलि
पदान्ते वा भकलां त्वशोत्र इति जश्चनउकारः। निउभ्याम्। निछिरित्यादि। मांसपृतनासानूनां

प्र॰सु॰
२५
25

सामएतस्त्वेवाचाच्याः। आसादेवा। एतनाया। एता। एतः। एता। एत्ना।मित्यादि। पञ्चसुरिवर मर्वत्र

गोपाविश्वपावत्। मतिर्हरिवत्। स्त्रीत्वाच्छसोनत्वाभावः। राइत्यस्यनमात्वं। मतीः। मत्या। ङिति

ह्रस्वश्च। इयङुवङ्स्थानौ नित्यस्त्रीलिंगावीदूतौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङि-

ति परे न तु स्त्री। आण्नद्याः। नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात्। आटश्च। इति वृद्धिः। मत्यै। म

तये। मत्याः। मतेः। मत्याः। मतेः। मत्योः। मतीनाम्। मत्याम्। मतौ। एवं श्रुति। स्मृति। बुद्ध्यादयः। त्रिचतुरोः

स्त्रियां तिसृचतसृ। एतयोरेतावादेशौ स्तः स्त्रियां विभक्तौ परतः। अचि र ऋतः। तिसृचतसृ ए-

तयो रेफादेशः स्यादचि। गुणदीर्घोत्वानामपवादः। तिस्रः। २ तिसृभिः। तिसृभ्यः। २ आमि नु-

मचिरेति नुडेवा। न तिसृचतसृ। एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात्। तिसृणाम्। तिसृषु। स्त्रियामिति त्रि

राम
२५

चतुरोर्विशेषणत्वेनांगस्यानेन त्रियांगौणयोर्नैतावादेशौ स्तः। प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा
प्रियत्रिः। प्रियत्री। प्रियत्रयः। एवं प्रियचत्वार इत्यादि। यदा स्त्रियां मुख्यौ लिंगान्तरे गौणौ तदा।
आदेशौ स्त एव। प्रियास्तिस्रो यस्य स प्रियतिसा। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रं। प्रियतिस्रौ।
शसि प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रा। क्लीवे प्रियतिसृ। प्रियतिसृणी इत्यादि। एवं प्रियचतसृ क्लीवे।
प्रियचतसा। हे रेवमत्या पू। हूः। द्वाःस्थां ३। हयोः ३। गौरी। गौर्यौ। गौर्यः। पस्त्र्याख्यानदी। ईदू
दंतौ नित्यस्त्रीलिंगौ नदीसंज्ञौ स्तः। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः। ह्रस्वविधिसामर्थ्यात्रगुणः। हे गौरि।
गौरी। गौर्यौ। गौरीः। गौर्या। गौरीभ्याम्। गौरीभिः। आण्नद्याः। गौर्यै। गौरीभ्याम्। गौरीभ्यः।
इत्यादि। एवं वाणीनद्यादयः। लक्ष्मीः। अग्रस्तनत्र्यासुलोपः। शेषं गौरीवत्। एवं नरीतंत्र्यादय

अवीतंत्रीतरीलक्ष्मीह्रीधीश्रीणामुणादितः। प्रथ्वादीनांतु भवत्येषां सुलोपो न कदाचन॥ स्त्री॥
अनंतत्वात्सुलोपः। हे स्त्रि। स्त्रियाः। स्त्रीशब्दस्य अंगस्य उयङ् स्यादजादौ सुपि। स्त्रियौ। स्त्रियः। वा
म्शसोः। अमिशसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात्। स्त्रियम्। स्त्रीम्। स्त्रियौ स्त्रीः। स्त्रियः। स्त्रिया। स्त्रीभ्या
म्। स्त्रीभिः। स्त्रियै। स्त्रीभ्याम्। स्त्रियाः। स्त्रीभ्याम्। स्त्रीभ्य इत्यादि। श्रीः। श्रियौ। श्रियः। इत्यादि। नेय
ङुवङ्स्थानावस्त्री। इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री। हे श्रीः। ङिति ह्र
स्वश्चेति वा नदीत्वम्। श्रियै। श्रिये। श्रियाः। श्रियः। वामि। इयङुवङ्स्थानौ यू स्त्र्याख्यौ वा आ
मि नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री। श्रीणाम्। श्रियाम्। श्रियि। श्रियाम्। सुध्यादयः पुंवत्। सुधीः सुधी
ः। प्रकृष्टा धीरिति नित्या स्त्रीत्वे सुधीप्रधीश्रीलक्ष्मीवत्। अमिशसि च प्रध्यं प्रध्यः। इति विशेषः।

धेनुर्मतिवत्॥ धेनुः। धेनू। धेनवः। इत्यादि। एवं तन्वादयः॥ स्त्रियां वा क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्रूपं स्यादिति
त्र्यामः। क्रोष्टृ। ओ ङीप। ऋदंतेभ्यो नांतेभ्यश्च ङीप् स्यात् स्त्रियामृदङ्पाचिते। यण्। क्रोष्ट्री। क्रोष्ट्र्यौ
। क्रोष्ट्र्यः। इत्यादि। गौरीवत्। वधूः। वध्वौ। वध्वः। वधूं। वध्वौ। वध्वः। इत्यादि। एवं चम्वादयः।
भ्रूः। श्रीवत्। भ्रूः। भ्रुवौ। भ्रुवः इत्यादि। हे भ्रूः। अस्य संबुद्धौ ह्रस्वो नेति केचित्। हे भ्रु। पुनर्भूः। स्व
भ्रूवत्। नित्यस्त्रीत्वे हि पुनर्भु। एकाजुत्तरपदे णः। एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वप
दस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य णः स्यात्। पुनर्भ्वणाम्। शेषं वधू
वत्। वर्षाभूः। वर्षाभ्वश्च। वर्षाभ्वो यणस्यादचि। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। इत्यादि। शेषं सुभ्रूवत्। स्व
यंभूः। पुंवत्। न षट्स्वस्रादिभ्यः। षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यो ङीप्टापौ न स्तः। स्वसाति स्वस्र तस्य

प्र॰सु॰
२१
27

अतो उ

ष्वनप्तृनेष्टृदुहिता तपा। याता माता तिस्रश्चा दि। अप्तृन्तृचतुपधादीर्घः। स्वसा स्वसारौ। धातृव
त्। पा सिवत्स्वसृ शितिन्नेदः। माता पितृवत्। शसि मातॄः। योर्मोर्वित्। राः पुंवत्। नौ लि वित्।।
इत्यजन्ताः स्त्रीलिंगाः।। ।।अथाजन्ता नपुंसकलिंगाः। स्वमोरमस्यात्। अमि पूर्वः। ज्ञानम्।।
एङ्ह्रस्वादिति स्मात्लोपः। हे ज्ञान। नपुंसकात्। स्त्री वा त्यरस्यौङः शी स्यात्। भसंज्ञायां य
। पस्येति वा। भस्य वर्णो वर्णयोर्लोपः स्यात् ईकारे तद्धिते च परे। इत्यकारलोपप्राप्ते। औङः श्यां
प्रतिषेधो वाच्यः। ज्ञाने। जश्शसोः शिः। क्लीबादनयोः शिः स्यात्। शि सर्वनामस्थानं। शिङ्सेपत्
सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात्। नपुंसकस्य झलचः। झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुम् आगमः स्या
त् सर्वनामस्थाने। नोपधायाः दीर्घः। ज्ञानानि। पुनरपि तद्वत्। शेषं रामवत्। एवं धनवनफल।

राम
२१

दपः। अन्यतरादिभ्यः पंचभ्यः। एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमो रड्डादेशः स्यात्। टेः। डितिपरे जस्य टेर्लोपः स्या
त्। वावसाने। अवसाने रु लो वा रो वा स्युः। कतरत्। कतरद्। कतमत्। कतमद्। कतमे। कतमानि। टेर्लुप्तत्वा
देङः ह्रस्वादिति नस्य वृद्धिर्हल्ङ्यादिलोपः। हे कतमत्। हे कतमद्। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। एवं अन्यत्।
अन्यतरत्। इतरत्। एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। एकतरं। स्वमो रमादेशो वाजरसः। अजरं। अज
रसं। अजरसी। अजरे। परत्वाज्जरस्। पश्चात् हलन्तत्वान्नुम्। सान्तमहतः संयोगस्य। सान्तस्य सं
योगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने। अजरांसि। अजरा
णि। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। पद्दन्निति हृदयोदकासन्नानां हृदुदन्नासन्। हृदि। हृदा। हृ
द्भ्यामित्यादि। आस्नः। शेषं पुंवत्। पद्दन्नि मासानि। आस्ना। आसभ्यामित्यादि। शीर्षं स्यः शीर्षन्। वा। श

सादावितिकेचित् । श्रीपाणि । श्रीपं स्यामित्यादि । पंसेशषेवन्नामवत् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिक
स्य । क्लीवप्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपं ज्ञानवत् । स्वमोर्नपुंसकात् । क्लीवात्स्वमोर्लुक् स्या
त् । वारि । इकोऽचि विभक्तौ । इगन्तस्य क्लीवस्य नुमस्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुम
तेति निषेधस्यानित्यत्वं संबुद्धेर्लुकि तन्निमित्तं नुम० प्रासरिको वा । तुक्केरवेत्यायते । न लुमतेत्य
स्यानित्यत्वात्संबुद्धेर्लुकापि प्रत्ययलक्षणत्वेन नुमस्यात् । न च तल्लोपः शङ्क्यः । नङि संबुद्ध्यो
रिति निषेधात् । अतत्र नुमभावार्थं मञ्जाहणं कृतं । तेन न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे
संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि हे जाहणं कृतं । हे वारिणी । हे वारीणि । घेर्ङितीति गु
णप्राप्ते । वृद्ध्यौत्वगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । वारिणा । वारिणे । वारिणः ।

नुमचिरे तिनुड्भ्यानुरः प्रत्यपावपवत्वान्नाभीतिदीर्घत्वं। वरीणं। वारिणि। वारिणः। हलादौ
हरिवत्। तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य। अर्थवशादुक्तपुंस्कं इत्यं तं क्लीवं पुंवद्वास्या
त् टादावचि। अनादेपा। अनादिना। इत्यादि। शेषं वारिवत्। अर्थवशादुक्तपुंस्कं किं। पीलुने।
फलाय पीलुर्वृक्षः फलं पीलुने न तु पीलवे। वृक्षे तु निमित्ते पीलुत्वं न ज्ञातं तत्फले पुनः। यन्नि मि
त्तमुपादाय पुंसि प्रवृत्तं तेनैव क्लीबे पित्तं चेत्स्यादुक्तपुंस्कं तदुच्यते। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णा
मनङुदात्तः। एषामनङ् स्यात् टादावचि। सबोऽदत्तिः। अल्लोपोऽनः। दधि। दधिनी। दधीनि। पुनः॥
दध्ना। दध्ने। दध्नः। २ दध्नोः। दध्नां॥ दध्नि। दधनि। दध्नोः। दधिषु। एवं अस्थिसक्थ्यक्षि। तदन्त
स्याप्यनङ्। अनङि। प्रियदध्ना ब्राह्मणेन। प्रियसक्थ्ना प्रियाक्ष्णा। प्रियास्थ्नुनेत्यादि॥

कस्था १

प्र.सु.
२८
29

म २ चु

ष्वि। सुष्विनी। सुष्विनी। सुष्वीनि। सुष्विया। सुष्विनेत्यादि। एवं प्रध्यादयः। मधु। मधुनी। मधूनि। हे म-
धो। हे मधु। हे मधुनी। हे मधूनि। पुनस्तद्वत्। मधुना। मधुभ्यामित्यादि। एवमंबुश्मश्र्वादयः। सानुशब्द-
स्य स्नुवा। सानूनि। स्नूनि। इत्यादि भेदः। मृदु। मृदुनी। मृदूनि। मृदुना। मृदुनेत्यादि। प्रियक्रोष्टु।
प्रियक्रोष्टुनी। प्रियक्रोष्टूनि। तृज्वद्भावः। हे प्रियक्रोष्टो। टादौ पुंवद्भावपक्षे प्रियक्रोष्ट्रा। प्रियक्रो-
ष्टुना। अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्। प्रियक्रोष्टुनो। प्रियक्रोष्टवे। प्रियक्रोष्ट्रे। प्रिय-
क्रोष्टुने। प्रियक्रोष्टूनां। प्रियक्रोष्टॄणाम्। धातृ। धातृणी। धातॄणि। हे धातः। हे धातृ। द्वितीयाप्र-
थमावत्। धात्रा। धातृणेत्यादि। एवं ज्ञातृकर्त्रादयः। एवं ऋ प्र स्यादेशो [?]। क्लीबे कार्यं एवं ऋगोवत्स्या-
त्। प्रद्यु। प्रद्युनी। प्रद्यूनि। पुनस्तद्वत्। प्रद्युवा। प्रद्युनेत्यादि। प्ररि। प्ररिणी। प्ररीणि। प्ररायाः।

राम
२८

प्रशिषा। प्रशाम्याम्। प्रशाभिरित्यादि। सुतु। सुतुनी। सुतूनि। र सुना। वा। सुतुनेत्यादि॥ ॥ इत्युदं
तान्नपुंसकलिंगाः॥ ॥ होढः। क्विपि पदांते धातोर्हस्य ढः स्यात्। हल्ङ्याबिति सुलोपः। जश्त्वच
र्त्वे। लिट्। लिड्। लिहौ। लिहः। लिहं। लिहौ। लिहः। लिहा। लिड्भ्यामित्यादि। स्वरि वेति चर्त्वे लि
ट्सु। लिट्त्सु। दादेर्धातोर्घः। दकारादेर्धातोर्हस्य घः स्यात् क्विलि परतः पदांते वा। एकाचो बाव
शो भष् झषंतस्य स्ध्वोः। एकाचो धातोर्झषंतस्य बशः स्थाने भष् स्यात् सकारे ध्वशब्दे च प
रे प्रातिपदिकस्यान्ते क्विलि पदान्ते वा। धुक्। धुग्। धुहौ। धुहः। धुहं। धुहौ। धुहा। आकडारादेका संज्ञा
इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारये इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा स्यात्। तेन शत्वासादेव विप्रतिषेधे न प
दत्वं त्रातो घत्वं जश्त्वभष्भावाना। धुहः। धुहा। धुग्भ्यामित्यादि। वत्वं धुक्। धुग्। वा द्रुहमुह ष्णु

लिहं। एषां हस्य घः स्यात्। झलि पदांते वा। ध्रुक्। ध्रुग्। ध्रुट् ध्रुड्। द्रुहौ। द्रुहः। द्रुहं। द्रुहौ। द्रुहः द्रु
हा। ध्रुग्भ्यां। ध्रुक्ष्वां। ध्रुक्षु। ध्रुक्षु। एवं मुह स्नुह ष्णिह। वाह ऊठ्। भस्य वाहो वाशब्दस्य ऊठ् स्यात्।
ठ उत्। एत्येधत्यूठ्सु। विश्वौहः। विश्वौहा। विश्ववाड्भ्यां। इत्यादि। शेषं लिहवत्। ऊठि कृते
सवर्णे दीर्घः। भूहः। भूहेत्यादि। शेषं लिहवत्। चतुरनडुहोराम् उदात्तः। अनपोः सर्वनामस्थाने
आम् स्यात् स चोदात्तः। सावनडुहः। अनडुहो नुम् स्यात् सौ परे। सोर्लोपः। संयोगान्तस्य लोपः।
नुमविधिसामर्थ्याद्धस्य स्वत्वादि निदत्वं न। संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वान्न लोपो न। अनड्वान्
। अमंतु ड्वौ। चतुरनडुहोः संबुद्धावम् स्यात्। आमोऽपवादः। हे अनड्वन्। अनड्वाहौ। अनड्वाहः। अ
नड्वाहं। अनडुहौ। अनडुहः। अनडुहा। वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः। सांतवसंतस्रंसध्वंसामादेश्च दः स्या

त्वम्फलिपक्षान्नेवा। अनडुह्यामित्यादिसंज्ञान इति किं। विद्वान्। तदन्तविधिरत्रेष्यते। प्रियानड्वान्। प्रिया
नड्वाहौ। प्रियानड्वाहः। अनडुहः स्त्रियामाम्वा वाच्यः। अनड्वाही। अनडुही। श्वेतवाः। उक्थशाः। पु
रोडाश्। अवयाः। जोडसम्पदान्ते इति वा। अंडः इत्त। डित्वविधिसामर्थ्यात् दन्तस्यापि टेर्लोपः। अत्वसन्तस्य
चाधातोः। अत्वन्तस्यासन्तस्य चोपधाया दीर्घः स्यात् संबुद्धौ सौ परे न तु धातोः। श्वेतवाः। अवयाः।
श्वेतवाः। पुरोडाश्च। एतेषु न दीर्घः। संबुद्धौ निपात्यन्ते। वकारात् उक्थशाः। हे श्वेतवाः। वेति केचित्।
हे श्वेतवः। श्वेतवाहौ। श्वेतवाहः। ऊढ्वास्यति केचित्। श्वेतौहः। श्वेतौहा। श्वेतवाहा। श्वेतवा
भ्यां। श्वेतवोभिरित्यादि। श्वेतवत्सु। हस्य ढत्वं कृते। सहेः साडः सः। साडपस्य सहेः सस्य मूर्द्ध
न्यादेशः स्यात्। तुराषाट्। तुराषाड्। तुरासाहौ। तुरासाहः। तुराषाड्भ्यामित्यादि। दिव औत्।

प्र॰सु॰

३१

31

दिवितिष्ठा। तिपाश्रिकस्य औ त्यान्तोपरे। नडूत्तः। ऋलोन्त्र्यस्या। अनल विधा वित्मुक्के र्लान्त्रितत्त्वे
नस्या। निवत्त्वाभावादूत्वं। दितिकुलोपोन। सुद्यौः। सुदिवौ। सुदिवः। दिवोवात्वमी तिकेवि
त। सुद्यां। सुदिवमित्यादि। दिवउत्। दिवो ऋादेश उकारः स्यात्पदान्ते। सुद्युभ्यां। सुद्युभिरित्या
दि। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। षट्चतुर्भ्यश्च। षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्या
त् णत्वं। द्वित्वं वा। चतुर्णाम्। रोःसुपि। सप्तमी बहुवचने परे रोरेव विसर्गो नान्यरेफस्या।
षत्वं। षस्य द्वित्वे प्राप्ते। शरोऽचि। अचि परे शरो न द्वे स्तः। चतुर्षु। प्रियचत्वाः। हे प्रियचत्वः। प्रि
यचत्वारौ। प्रियचत्वारः। इत्यादि। गौणत्वे नुट् नेष्यते। प्रियचतुराम्। प्राधान्ये नुट् स्यादेवा। पर
मचतुर्णाम्। मो नो धातोः। धातोर्मस्य नः स्यात् झलि पदान्ते च। वानत्वा स्यात्। सिद्धत्वात्र लोपः।

राम

३१

ना। प्रशान्नः। प्रशामौ। प्रशामः। प्रशामं। प्रशामौ। प्रशामः। प्रशामा। प्रशान्भ्यां। प्रशाम्भिरित्यादि। किम
स्य १। किमस्य स्यादि विभक्तौ अकच्च हितस्यापि ममादेशः। कः। कौ। के। कादेशस्यानिवत्वादंगा
कार्यं। केन। काभ्यां। मित्यादि। शेषं सर्ववत्। इदमो मः। इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे। त्यदाद्यत्वाप
वादः। इदोय् पुंसि। इदम इद स्यात्सौ परे पुंसि। सोर्लोपः। अयम्। त्यदाद्यत्वे कृते। अतो गु
णे। अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात्। दश्च। इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ। इमौ
। इमे। त्यदादेस्तु संबोधनाभावः। इमम्। इमौ। इमान्। अनाप्यकः। आविभक्तावित्यारभ्य सुपः
पकारेण प्रत्याहारः। अककारस्य इदम इदोऽनः स्यादापि विभक्तौ। अनेन। हलि लोपः। अ
ककारस्य इदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः। इदो नर्थकत्वात्। आद्यन्तवदे

सु·सु·
३२
32

कस्मिन्। एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवांतइव स्यात्। सुपि चेति दीर्घः। आभ्यां। नेदमद
सोरकोः। अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस न स्यात्। एत्वं। एभिः। ङे स्मेपश्चाल्लोपः। अस्मै।
आभ्यां। एभ्यः। अस्मात्। आभ्यां। एभ्यः। अ। अनयोः। एषां। अस्मिन्। अनयोः। एषु। अककार
योगे तु न। इमकेन। इमकाभ्यां। इमकाभ्यां। इमकैः। द्वितीया टौ स्स्वेनः। द्वितीयायां टोसोः
श्चपरत इदमेतदोरेनादेशः स्यात्। अन्वादेशे। उक्तस्य पुनरुक्तिरन्वादेशः। एनं। एनौ। ए
नान्। एनेन। एनयोः। २१ उपधाया दीर्घः। सो लोपः। नस्य लोपः। राजा। न ङि संबुद्ध्योः। नस्य
लोपो न स्यात् ङौ संबुद्धौ च। हे राजन्। राजानौ। राजानः। अल्लोपोनः। श्चुत्वं। राज्ञः। राज्ञा।
नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति। सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ नलोपो।

राम
३२

सिद्धोनाम्यत्र। राज्ञोश्वइत्यादौ। इत्यपि सिद्धत्वादात्वमेत्वमैश्वनस्यात्। राजन्यां। राजभिः। राज्ञि।
राजनि। इत्यादि। प्रतिदिवन्नस्य सविषये अल्लोपस्य उपधायां चेति दीर्घविधिश्चास्य निवर्त्याभाव
त्वात्प्रतिदीव्नः। घतिदीव्ना इत्यादि। न संयोगाद्वमन्तात्। वकारमकारान्तसंयोगात्परस्याऽनो
कारस्य लोपो न स्यात्। पर्वणः। यज्वना। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा। ब्रह्मण्यामित्यादि। शेषं राजव
त्। सोवाइन्नहन्नपूषार्यम्णाम्। संबुद्धौ सौ वा वोपधाया दीर्घः स्यात्। आत्मयत्रवृत्रहा। हे वृत्रहन्।
एकाजुत्तरपदे णः। इति प्रातिपदिकान्तस्य नस्य णत्वं। वृत्रहणौ। वृत्रहणः। हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु। ञिति
णिति प्रत्यये परे नकारे वाम्बाहिहिते परे हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात्। हन्तेरत्पूर्वस्य। हन्तेरकार
पूर्वस्य वनस्य णत्वं नान्यस्य। द्वित्वां। ज्ञस्त्वात् वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना। वृत्रहभ्यामित्यादि। एवं शा

33

ङिश्वप्रशास्त्रिनर्पमन्पूषन्नर्यमन्तस्यः। पूष्णि। पूषणि। पूष्णोङौ टिलोपो वेति केचित्‌। पूषणि। म

घवा बहुलं। मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात्‌। ऋ इत्‌। उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः।

अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने वऊ ऊ यह णा तु सर्वनामस्था

ने चेसुप धात्वादीर्घः। मघवान्‌। मघवन्तौ। मघवन्तः। हे मघवन्‌। मघवन्तं। मघवन्तौ। मघवतः

। मघवता। मघवद्भ्यामित्यादि। तृत्वाभावे। मघवा। मघवानौ। सुटि राजवत्‌। इग्यणः संप्रसार

णं। यणः स्थाने इक्‌ तो भावी य उ ऋ ल संप्रसारणसंज्ञं स्यात्‌। श्वयुवमघोनामतद्धिते। एषां संज्ञा

नामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात्‌। संप्रसारणाच्च। संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः॥

आद्गुणः। मघोनः। मघोना। मघवद्भ्यामित्यादि। अतद्धिते किं। माघवनं। शुनः। शुना। श्वभ्या

मित्यादि। युवन्शब्दे वकारस्याल्लेक्ते। नसंप्रसारणे संप्रसारणं। संप्रसारणे परतः पूर्व्वपणः
संप्रसारणे न स्यात्। इति वकारस्योत्वं न। अत एव वत्वापक्काद्यस्य पणः संप्रसारणे। यूनः
। यूना। युवभ्यामित्यादि। अर्वा। हे अर्वन्। अर्वणस्त्रसावनञः। नञ्वर्जितस्यार्वणस्तृ
अंतादेशः स्यात्। असौ विभक्तौ परः। अर्वन्तौ। अर्वन्तः। अर्वन्तं। अर्वन्तौ। अर्वतः। अर्वता। अर्वद्
भ्यामित्यादि। अनञः किं। अनर्वा। अनर्वाणौ। पथिमथ्यृभुक्षामात्। एषां सौ परे आ
कारोऽन्तादेशः स्यात्। इतोऽत्सर्वनामस्थाने। पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात् सुटि। थो न्थः। पथि
मथ्योस्थस्य न्थादेशः स्यात् सुटि। स्थानिवत्वाभावः। पंथाः। उपधायाश्चेति दीर्घः। पंथानौ। पंथानः। पं
थानम्। पंथानौ। भस्य टेर्लोपः। भसंज्ञस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात्। पथः। पथा। पथिभ्यामित्या

प्र॰सु॰
३४
35

दि। एवं संख्याः। अस्मुस्त्राः। ष्णान्ताषट्। ७ पदेशाकाले षान्तमानान्तावपेरख्यात ष्टुसंज्ञायामात ष्ठ अतोनु कृ। पं
व २ ३ पदेशाकाले तिकिं। शतानि। तस्त्र ग्रहणमत्रेष्यते। परमपञ्च। गोणत्वेनुन प्रियपंचा
नः। पंचवसिनः पंचमः। १२ षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट्। नो पधायाः। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि। पं
चानाम्। परमपंचानाम्। गोणत्वे नुन नुट्। प्रियपंचां। प्रियपंचस्तु एवं सप्तन् नवन् दशन्
ष्णरान्तयः। अष्टन आ विभक्तौ। अष्टन आत्वं स्याद् हलादौ विभक्तौ। अष्टा अष्टौ। अष्टा। कृताकारादष्टनः
परयोर्जश्शसोरौश् स्यात्। अष्टाभ्यामिति दीर्घोच्चारणे ज्ञापकस्यात्वविकल्पस्य। अष्टौ। अ
ष्टः। परमाष्टौ। परमाष्ट। गोणत्वे तु नात्वं। प्रियाष्टा। आत्वस्याभावे औश्त्वं न। प्रियाष्टानः।
अष्टाभिः। अष्टाभ्यः। अष्टानां। गोणत्वे। प्रियाष्टाम्। गोणत्वेप्यात्वजश्शसोरौशत्वं त्व (

राम
३४

के। क्विपाद्याः। क्विपाद्योऽज्ञ सिपामिवक्विपा षो। आमि न नुट्। क्विपाद्याम्नः। षो षंहाहा वन्त्र। एकाचो वश

इति भष्भावः। पश्चात्स्वर्त्वे। भुत्त भुद्। बुधो। बुधः। बुधं। वधो। बुधः। बुधा। भुद्भ्याम् इत्यादि। अत्त्विमद

ष्ट वस्त्र विद्वगृह्णि गस्त्रे पुत्रि भुञ्चा श्वा। आद्यः। पंच क्विन्नंताः। नित्तं पात्यं ते। त्रिस्य क्विन्विधी पते। अं

चेः। सुप्युप पदे क्विन्स्पु जिब्भुचे। केवलयोः कुंवेनेत्ते पा। भावश्च निपात्यते। कडन्त्र एते इत्ता। क्विद

तिङः। अत्र तिङ्वर्जः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्। वेरपृक्तस्य। अपृक्तस्य वेर्लोपः स्यात्। कृत्तद्धितसमा

साश्च। कृत्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः। स्वाद्युत्पत्तिः। युजेरसमासे। युजेः सुटि नु

म् स्यात् असमासे। सोर्लोपः। संयोगान्तस्य लोपः। क्विन्प्रत्ययस्य कुः। क्विन्प्रत्ययस्य धातोः कवर्गान्तादे

शः स्यात् वस्मृ लिपदान्ते न्त्रं च पुड। युं। अनुस्वारपरसवर्णौ। युङ्। युञ्जौ। युञ्जः। युग्भ्याम् इत्यादि। चोः कुः। व्रश्च

र्गस्य कवर्गांतादेशः स्यात् झलि पदांते वा। सुपुक्। सुपुङ्गौ। सुपुङ्ग इत्यादि। समासाप्यर्थेपु जेर्नकुमः। पुक्
समासाभिप्रायात् नित्यर्थः। संयोगांतस्य लोपः। किमच्च? खंजौ। खञ्ज इत्यादि। व्रश्च भ्रस्जेति षत्वं। नश्ववर्त्वे।
राट्। राड्। राजौ। राजः। राज्ञे।। राज्ञा। राज्ञः। राज्ञा। राज्ञा इत्यादि। एवं विभ्राट्। देवेट्। विश्वसृट्। परि
मृट्। परौ व्रजेः षः पदांते षत्वं वाच्यं। दीर्घश्च। परिव्राट्। विश्वस्य वसुराटोः। विश्वस्य दीर्घोन्त्या
देशः स्यात् वसुराट् शब्दे च परे। विश्वावसुः। विश्वाराट्। स्कोः संयोगाद्योरंते च। पदांते यः सं
योगस्तदाद्योः स्कयोः रककारयोर्लोपः स्यात् झलि परे। भृट्। भ्रस्जौ। भ्रस्जस्यत्वी ति मस्य दत्वं। भृ
ज्जौ। भृज्जौ। भृज्ज इत्यादि। क्विन्नंतत्वात् कुत्वं। ऋत्विक्। ऋत्विजौ। ऋत्विज इत्यादि।
रात्सस्येति नियमात् संयोगांतस्य लोपः। चोः कुः। ऊर्क्। ऊर्ग्। ऊर्जौ। ऊर्ज इत्यादि। अवयाः

अवयाजे। अवयाजः। हे अववाः। अववाः। अववाजं। अववाजं। अवयाजे। ~~[illegible]~~ अववोस्मा मित्यादि

।त्यादाद्यत्वं पररूपत्वं। तदोः सः सावनन्त्ययोः। त्यदादीनां तकारदकारयोः सः स्याद्वा सौ परे॥

स [illegible] तौ इत्यादि। सर्ववत्। परमसः। परमेत्तौ। परमते। संज्ञायां गौणत्वे नास्याद। त्यदो

स्यदा। परो अनेः सः। पदा। अतिस्यदः। एवं एषः। एतौ। ते। इत्यादि। अन्वादेशे द्वितीयाटौस्स्वेनः। ए

द्वितीयाः स्याद्। सो राट् शब्देव ०२ डे। प्रणमयोरम। युष्मदस्मदः। परस्य डे। इत्येतस्य प्रथमा द्विती

यासु स्वदाद्यो सर्वत्र ककारो। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व मौ वा हा वादेशौ सः सौ परे। अनोग्

त्वां मन्त्रौ मन्त्रौ। सज्ञ इत्तर विभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्याद्वा। अभिपूर्व त्विं

।रात्मस्यपति नियमात्र संयोगपाद्ध्यापूर्व। स्त्रीत्वं। अहं स्त्री। परमत्वं। परमाहं। अतित्वं अत्यहं

सुत्र· ३५

ग्मकवर्ण[illegible]न्तादेशः स्यात् फलिपर्यग्रहणं। द्विवर्णवाचिनौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तः। प्रथमा
समासे [illegible] नित्यर्थः। संयोगान्तस्य याद्विवचने परे युष्मदस्मदोराकारो नादेशः स्यात् भाषायां। युवां
राट्। राट्। राज्ञो राज्ञः राज्ञे॥ रौज्ञा। [illegible] स्यमभ्यन्तः। युवकां। आवकां। एवं पोज्ञसि। युष्मदस्मदोर्मप
[illegible]टा। परो ब्रजेः षः पदान्ते षत्वं[illegible] पः। युष्मावयं। त्वमावेकवचने। एकवचन रत्यर्णनिर्देशः। एका
[illegible]शः स्या हसो राट् शब्देव[illegible]न्तस्य त्वमौ स्तः। द्वितीयायाञ्च। द्वितीयायां विभक्तौ परतो युष्मदस्म।
[illegible]ति। त्वां। मां। युवां। [illegible]सान्। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यादमो
[illegible]गा स्म[illegible]योः मर्क[illegible]
यवादेः। आदेशस्य संयोगान्तस्य लोपः। युष्मान्। अस्मान्। शयोधि। युष्मदस्मदोर्यकारो नादेशः
स्यादनादेशे आज्ञादौ परे। त्वया। मया। युष्मदस्मदोरनादेशे। युष्मदस्मदोराकारो नादेशः स्याद।

राम ३६

श्र२ आवां२

35

36

युवावौ द्विवचने। द्विवचन इत्यर्थग्रहणं। द्व्यर्थवाचिनो युष्मदस्मदोर्मपर्यंतस्य युवावौ स्तः। प्रथमाया
श्च द्विवचने भाषायां। प्रथमाया नादेशे हलादौ परे। युवाभ्यां। आवाभ्यां। युष्माभिः। अस्माभिः। तुभ्यम
ह्योर्ङे। युष्मदस्मदोर्मपर्यंतस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङे परे। अमादेशः। शेषे लोपः। तुभ्यं। मह्यं। युवाभ्यां।
आवाभ्यां। भ्यसो भ्यम्। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य भ्यसो भ्यम् स्यात्। शेषे लोपः। अंगात्परलोपे कृते पुनर्नांगा
त्वकार्यं। तेन एत्वं न स्यात्। अभ्यमित्यादेशो वा। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्। एकवचनस्यौ। आभ्यां पंचम्ये
कवचनस्य अत् स्यात्। त्वत्। मत्। युवाभ्यां। आवाभ्याम्। पंचम्या अत्। आभ्यां पंचम्या भ्यसो अत् स्यात्।
युष्मत्। अस्मत्। तवममौ ङसि। युष्मदस्मदोर्मपर्यंतस्य तवममौ स्तो ङसि। युष्मदस्मद्भ्यां ङ
सोऽश्। आभ्यां ङसः स्थाने अश् स्यात्। श इत्। तव। मम। परमतव। परमम। अतितव। अतिमम। यो।

ल॰ सु॰
३७
37

अवि। युवयोः। आवयोः। आमि सुटि कृतो साम आकं। आमो सुट्यचहितस्य साम आकं स्यात्। युष्मा
कम्। अस्माकं। आविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कस्य ग्रहणं। त्वयि। मयि। युवयोः। आवयोः। युष्मासु।
अस्मासु॥ ॥ समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत् तदापि युवावौ त्वमा
वपि। सुजसङेङस्सु परत आदेशाः स्युः। म देवते। त्वाहौ। यूयवयौ। तुभ्यमह्यौ। तव ममाविति॥
एते परत्वाद्बाधन्ते। युवावौ विषयस्त्वके। त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वं विप्रतिषेधतः २ द्व्येकयो। ...ः
समासार्थोऽपि द्व्येकयुष्मदस्मदी। तयोरहाकृतार्थत्वान्न युवावौ। त्वमौ न वा। त्वां मां अतिक्रान्तः इति
विग्रहे। अतित्वं अहं। अतित्वां। अतिमां। अतियूयं। अतिवयं। अतित्वां। अतिमां। १२ अतित्वान्।
अतिमान्। अतित्वया। अतिमया। अतिमया। अतित्वाभ्याम्। अतिमाभ्याम्। अतित्वाभिः। अतित्वा)

राम
३७

।अतिमां॥२ अतित्वान्॥ अतिमान्॥ अतित्वया। अतिमया। अतित्वाभ्याम्॥ अतिमाभ्याम्॥ अति
त्वाभिः। अतिमाभिः। अतितुभ्यं। अतिमह्यं। अतित्वाभ्याम्॥ अतिमाभ्याम्॥ अतित्वभ्यम्। अति
मभ्यम्॥ अतित्वत्। अतिमत्। भ्यासि श्रावत्। भ्यसि॰ सिवत्। अतितव। अतिमम। अतित्वयोः
। अतिमयोः। अतित्वांकं। गौणत्वाद्यामसर्वनामत्वेन सुडागमाभावान्नामागमे कृते मित्यस्याप्रव
र्त्तेर्यो ऽचीतियकारः इति केचित्। अतित्वयि। अतिमयि। अतित्वयोः। अतिमयोः। अतित्वासु
। अतिमासु। युवां आवां अतिक्रान्त इति विग्रहे सुड॰ उ स्युक्तावत्। अति।त्वं। अत्यहं। अतियु
वां। अत्यावां। अतियूयं। अत्यावयं। अतियुवाम्॥ अत्यावाम्॥ अतियुवया। अतियुवाभ्यां। अत्या
वाभ्यां। अतियुवाभिः। अत्यावाभिः। अतितुभ्यं। अतिमह्यं। अतियुवभ्यां। अत्यावाभ्यां। अतियुव

अति त्वयि प्रतिमयि ४

प्र० पु
३८
38

ष्यं। अत्यावस्यं। ३. सिम्यसोः। अतियुवत्। अत्यावत्। ३। ओ। से अतियुवयोः। अत्यावयोः। अतियुवाकं। अत्या
वाकं। अतियुवयां। अत्यावयां। इति केचित्। अतियुवयि। अत्यावयि। अतियुवासु। अत्यावासु। युष्मान्
स्मान् अतिक्रान्ति इति विग्रहः। सुजसङे। ङस्सु पूर्वं एव। सौ। अमौ। स्सु। अतियुष्मां। २। अत्यस्मां। ३। अतियुष्मे
अत्यस्मे यतः। अत्यस्मान्। अत्यस्मान्। अतियुष्मया। अत्यस्मया। अतियुष्माभ्यां। ३। अत्यस्माभ्यां। ३। अ
तियुष्माभिः। अत्यस्माभिः। भ्यसि अतियुष्मभ्यम्। अत्यस्मभ्यम्। ३. सिम्यसोः। अतियुष्मत्। अत्यस्म
त्। ३। ओ। सि। अतियुष्मयोः। २। अत्यस्मयोः। अतियुष्माकं। अत्यस्माकं। अतियुष्मयां। अत्यस्मयां। इति
केचित्। अतियुष्मयि। अत्यस्मयि। अतियुष्मासु। अस्मासु। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी
द्वितीया स्थयोर्वान्नावौ। पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिद्विवचनान्तयोः क्रमाद्वांनौ

राम
३८

इत्येतौ स्तः ॥ बहु॰ वचनस्य वस्नसौ ॥ तेङ्के॰ विशेषयोरनयोः षष्ठ्यादि बहुवचनान्तयोर्वस्नस इत्येतौ स्तः ॥ तेमे
यावेकवचनस्य ॥ तादृशोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमे इत्येतौ स्तः ॥ त्वामौ द्वितीयायाः ॥ तादृ
विशेषयोरनयोर्द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामा इत्येतौ स्तः ॥ श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेपि शर्म्म सः ॥
स्वामी ते मे पि स हरिः ॥ पातु वामपि नौ विभुः ॥ सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ॥ सोव्याद्वो नः
शिवं वो नो दद्यात्सेव्योत्र वः ॥ मनः ॥ सपदात्परयोरिति किं ॥ वाक्यादौ मा भूत् ॥ त्वां पातु ॥ मां पातु ॥ अपा
दादौ किं ॥ युष्मान् दत्तु गोविंदो युष्मान् कृष्णः सर्वदावतु ॥ एषा ग्रहणा द्विमत्विक्लोपश्च ते मे ते आ
देशाः स्युः ॥ युष्मत्कयाः पुत्रो युष्मत्पुत्रः ॥ आवाभ्यां पुत्रोऽस्मत्पुत्रः ॥ एते वांनावादयश्चादेशा अन्वादेश
वा वक्तव्याः ॥ अन्वादेशे तु नित्यं स्युः ॥ धाता ते नववापत्य नम्मे तेह ॥ पेनमः ॥ नववाहाहे वयस्ते ॥ वा

प्र·सु
३९

39

दिपंचकयोगे नैते आदेशाः स्युः। आवयोर्युवयोश्च शोभा हरिर्मामेव रक्षतु। असेवायोगेऽयं निषेधः। युक्तयु
क्ते तु न निषेधः। हरो हरिश्च मे स्वामी। पश्यार्थैश्चानालोचने। अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे नैते आदेशाः
स्युः। चेतसा त्वां समीक्षते। युक्तयुक्ते तु निषेधः। न भक्तस्तव रूपं ध्यायति। आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति च
क्षुषा। सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा। विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरन्वादेशे प्राप्ते आदेशा वा स्युः।
भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स मां। विशेष्यपूर्वं संबोधनमनन्तरपर्व· संबोधनं हित्वा आमन्त्रितं
बोधनात्परयोरेते आदेशा इति केचित्। देवास्मान्पाहि न हरे वि

राम
३९

ष्णो भक्तं त्वा सर्वदा विशेष्यपूर्वत्वेन तु। हरे कृपालो नः पाहि। असंबोधनपूर्वात्तु। सर्वदा रक्षदेव
नः। सुपात्। सुपादौ। सुपादः। सुपादं। सुपादौ। पादः पत्। पादस्य भस्य पदादेशः स्यात्।।

सुपदः। सुपदा। सुपाभ्यामित्यादि। अग्निमत्। अग्निमद्। अग्निमथौ। अग्निमथः। अग्निमथा। अ-
ग्निमथा। अग्निमद्भ्यामित्यादि। प्राञ्च् इति स्थिते। क्विन्निरुक्ते। अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति॥
हलन्तानामनिदितामुपधाया नस्य लोपः स्यात्। किति ङिति। उगिदचामिति नुम्। संयोगा-
न्तलोपः। क्विन्प्रत्ययस्य कुत्वेन ङकारः। प्राङ्। अनुस्वारपरसवर्णौ। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। प्राञ्चं।
प्राञ्चौ प्राञ्चौ। अचः। लुप्तनकारस्यांचतेर्भस्य तस्याकारलोपः स्यात्। चौ लुप्ताकारे चतौ परे पूर्वस्या-
णः स्थाने दीर्घः स्यात्। प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्यामित्यादि। प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चं॥
प्रत्यञ्चौ। प्रतीचः। प्रतीचा प्रत्यग्भ्यामित्यादि। विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये। अदसोसेर्दा-
दु दो मः। अदसटेः स्थाने अद्रि रस्य उवर्णादेशो दस्य च मः स्यात्। अमुमुइ अंच् इति स्थिते। अदमुइ अंच्।

प्र.सु
४०

इति स्थिते । यणादेशः । परन्तः केचिदिछंति केचिदिछंति पूर्वन्तः । उभयोः केचिदिछंति केचिन्नेछंति वो
भयोः । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । शसादौ सुप्राचस्यासिद्धत्वान्न संधिः । अमुमुईचः । अ
मुमुईचा । अमुमुयग्भ्यामित्यादि । एवमदमुयङ् । अमुयङ् । अदयङ् । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसा
दावचि । उ[illegible]दईतः । उच्छब्दात्परस्याचेत्तेरस्य ईत्स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि । सम्य
ङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समः समि । समः समिरादेशः स्यात् क्विप्रत्ययांते अञ्चतौ परे । समीचः । समी
चा । सम्यग्भ्यामित्यादि । तिरस् अञ्च इति स्थिते । तिरसस्तिर्यलोपे । अलुप्ताकारे अञ्चतौ परे तिरसस्ति
र्यादेशः स्यात् । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चं । तिर्यञ्चौ । अकारलोपः । चुत्वं । तिरश्चः । तिर
श्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि । प्राञ्च इति स्थिते । नांचेः पूजायां । पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न

राम
४०

स्यात्। अलुप्तनकारत्वात्क्रुञ्चः। प्राङ्। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। नलोपस्याभावात्ककारस्यलोपान। प्राञ्चः
। प्राञ्चा। संयोगान्तस्यलोपः। नस्यकुत्वेनङकारः। प्राङ्भ्यामित्यादि। पयोमुक्। चोः कुः। झोः कुः। कुकुट्
तिगिकुक्कु। प्राङ्कुत्। एवंप्रत्यङ्। उदङ्। क्रुङ्। क्रुञ्चौ। क्रुञ्चः। क्रुंचेर्नलोपाभावस्य सिपास्यनेशो
भ्यपशो। धुक्रुङ्भ्यां। क्रुङ्भ्यामित्यादि। पयोमुचौ। पयोमुचः। पयोमुचं। ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजेति षत्वं
षत्वं। स्कोः संयोगाद्योरन्ते च लोपः। जश्त्वचर्त्वे। सुवृट्। सुवृड्। सुवृश्चौ। सुवृश्चः। सुवृश्चा इत्यादि। उ [illegible]
न्तुमः। सांतमहतः संयोगस्य। महान्। हे महन्। महान्तौ। महान्तः। महान्तं। महान्तौ। महतः। मह
तेत्यादि। अत्वसंतस्य चाधातोर्दीर्घः। भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। वोषमहहुत। अत्वंतत्वाद्दीर्घः। धी
मान्। गोषंमहद्वतः। अत्र भवत्तत्र भवच्छब्दो पूज्यार्थे। धीमद्वत्। अत्र भवान्। तत्र भवन्तो महावार्याः

एवं यशस्वदादयः। भवान्। भवंतौ। भवंतः। भवंतं। भवंतौ। भवतः। भवतेत्यादि। विभाषा भवदिति
कृत्वं। अवयस्य अकारो वा संबुद्धौ। हे भोः। हे भवन्। हे भगोः। हे भगवन्। हे अघोः। हे अघवन्। शेषं धी
मद्वत्। उभे अभ्यस्तं। अत्र प्रकरणे षष्ठे विहिते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः। नाभ्यस्ताच्छतुः। अ
भ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात्। ददत्। ददतौ। ददतः। इत्यादि। जक्षित्यादयः षट्। षट् धातवो
न्ये जक्षितिश्च सप्तम एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः। जक्षित्। जागृ। दरिद्रा। शास्। दीधीङ्। वेवीङ्। चकास्तथा। अ
भ्यस्तसंज्ञा विज्ञेया धातवो मुनिभाषिताः। जक्षत्। जक्षतौ। जक्षत इत्यादि। एवं जाग्रत्। दरिद्रत्। चका
सत्। दीध्यत्। वेव्यत्। धर्मगुप्। धर्मगुपौ। धर्मगुप इत्यादि। त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च।
त्यदादिषूपपदेषु सत्सु अनालोचनार्थात् दृशेर्धातोः कञ् स्यात्। चात् क्विन्। क्विन्नन्तत्वात् कुत्वं। समान

स्पासः। समानस्पासः स्यात्॥ नाह कृ। ताहशो। ताहशाः। एवं पाहशादपः। समानान्ययोश्च
व्कृव्य मिति विश्र। सह कृ। सहशौ। अन्या हकृ। अन्या हशो। अस्मेश्वो विषत्वं। उश्त्तवत्वे॥
विट्। उ। विशौ। विश उत्यादि। नशोर्वा। नशः कवर्गोऽन्त्यादेशो वा स्यात्। पदान्ते भस्यपि वे
वि। नाप्रणं कान कृ। नश। नट्। उः। नशो। नशः। नड्यामित्यादि। श्वन्तवाहादित्वाडुस्। पु
रोडाः। पुरोडसौ। पुरोडसः। पुरोडसं। पुरोडसौ। पुरोडसः। पुरोडसा। पुरोडोभ्यामित्यादि॥
क्विन्प्रत्ययोपस्माद्धि हित स्पृशोऽनुदके सुप्युपदे स्पृशेः क्विन् स्यात्। घृतस्पृक् कृ। ग। घृतस्पृ।
शो। घृतस्पृश इत्यादि। क्विन्प्रत्ययोपस्माद्धि हितस्पृशोऽनुदके सुप्युपदे स्पृशेः क्विन् स्यात्
। घृतस्पृक् कृ। ग। घृतस्पृशो। घृतस्पृश इत्यादि। क्विन्प्रत्ययोपस्माद्धि हितस्पृशोऽनुदकेऽपि

प्रत्ययेपदान्तस्य कुत्वं स्यात् । वास्य कुः । गास्यरूपो ।। २ सरूपा मित्यादि । दध्वकु । दध्रषो । दध्वास्या
मित्यादि । रत्नमुट् ।। २ रत्नमुषो । रत्नमुड्या मित्यादि । षड्योलुकु । षट् ।। २ । षड्भिः । षड्भ्यः ।। २ ।
षण्णां । षट्सु । तन्नश्च ह एव त्परमषट् ।। २ । परमषण्णां । गोणत्वेनुना । प्रियषषः । प्रियषषां । रुत्वं
प्रतिषत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषो रुरितिरुत्वं । वीरुपधाया दीर्घ इकः । रेफवकरान्तधातो ।
रुपधायाइको दीर्घः स्यात् । पिपठीः । पिपठिषो । पिपठिषः । पिपठिषं । पिपठिषो पिपठिषः
। पिपठिषा । पिपठीर्भ्यामित्यादि । वा शरीतिवाविसर्जनीयः । सत्वपक्षे सस्य षत्वं । नुम्विसर्ज
नीयशर्व्यवायेपि । एभिर्व्यवधानेपी णकुम्भांपरस्य सस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात् । पिपठीष्षु । वि
र्जनीयत्वपक्षे पिपठीः षु । रात्सस्येति सलोपः । चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्षा । चिकीर्षः । चि

कीर्ष्वां । विकीर्षु । दोः । दोषौ ॥ दोषः । दोषं । दोषौ । दोषः । पद्दन्निति दोषन्नादेशः । दोष्णा । दोर्भ्यां ।
दोषभ्यां इत्यादि । क्वौ रि ति कलोपं प्रतिः कत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः । व्रश्चेति षः ।
व्यवर्त्वे । विविट्-ड् । विविशौ । विविशः । विविड्भ्यामि । क्वौ पि रि ति कलोपः । तट् । तड् । त
क्षौ । तक्षः । तड्भ्यामित्यादि । गोरट्-ड् । गोरक्षौ । गोरक्ष् । रक्षतेः संयोगान्तलोप इत्या । कौ । गो
रक्षु । क्वौ रि ति कलोपं प्रतिकुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः । पिपक् । पिपक्षौ । पिप
क्षः । पिपग्भ्यामित्यादि । एवं विवक्षु । दिधक्षादयः । हत्वं उपधायाद्दीर्घः । सुपीः । सुपि
षौ । सुपिषः । सुपीर्भ्यां । सुपीष्षु । सुपीःषु । एवं सुतूः । विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । विद्वांस
। वसोः संप्रसारणं । वस्वन्तस्य पदस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वं । विदुषः । विद्वद्भ्यामि

म्वोस्था। मकार वकारयोः परतोमान्तस्य धातोर्नस्य न स्यात्॥ २

नरवन्... संलोपः क्वित्प नहि॥ घषानुपधाया लोपः स्यात्। अजादौ क्वित्प नहि।। जग्मुषः ३

त्यादि। वसुस्वंस्विति दत्वं। पेचिवान्। पेचिवांसौ। पेचिवांसः। पेचिवांसं। पेचिवांसौ। वस्य उत्वादि उ
भावः। पेचुषः। पेचुषा। पेचिवद्भ्याम् इत्यादि। जग्मिवान्। जग्मिवांसौ। जग्मिवांसः। वस्य उत्वे कृते तन्नि।
मित्तस्य नस्य मत्वं। राम अहन्न जग्मिवद्भ्यां। एवं जघन्वान्। सांत महत इति महच्छब्दः साहवर्णात् सांत
धातोर्न दीर्घः। सुहिन्। सुहिंसौ। सुहिंसः। सुहिंसं। सुहिन्भ्यां। ध्वत्। ध्वसौ। ध्वद्भ्यां। एवं स्वत्। उक्त
शाः। उक्तशासौ। उक्तशाभ्यां। पुंसो सुः अन्तः। पुमान्तं स्यात् सुट् स्यात् सुटि। उत् अपितौ पुमान्। हे पु
मन्। पुमांसौ। पुमांसः। पुमांसं। पुमांसौ। पुंसः। पुंसा। पुंभ्याम् इत्यादि। उशना। उशनसौ। उशन
सः। उशनसः। संबुद्धौ वा अनन्तादेशः। नलोपश्च वा। हे उशन। हे उशनन्। हे उशनः। उशनोभ्यां
। अनेहा। अनेहसौ। अनेहसौ। एवं पुरुदंशाः। वेधाः। हे वेधः। वेधोभ्याम् इत्यादि। अधातोरिसु

स ४

क्ते न दीर्घः। सुवः। सुवस्तो। वौ सुंभ्यामित्यादि। सुव स्तु। सुवःसु। अदस औ सुलोपश्च। अदस औ
कारोंतादेशः स्यात्। सुलोपश्च। तदोः सः सावनंत्ययोः। असौ। औत्वप्रतिषेधः साकच्का
द्वा वक्तव्यः। साकुत्वं वा। पदोत्वाभाव सदादेशाभाव पक्षे। अदकः। असुकः। त्यदाद्यत्वं पररू
पत्वं वृद्धिः। अदसोऽद्रेर्दादुदोमः। अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उवर्णो दस्य च मः स्यात्। स्थानेऽन्तरत
म इति ह्रस्वस्य दीर्घस्य ऊकारः। अमू। जसः शी। मादेः। आद्गुणः। एत ईद्बहुवचने। अदसो दात्परस्य
एत ई स्याद्दूरूः बहुवचने। दस्य च मः। अमी। पूर्वत्रासिद्धमिति न्यायेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादु
त्वमत्वे। अमुं। अमू। अमून्। उत्वमत्वे कृते घिसंज्ञाभावान्नाभावः। न मुने। नाभावे कृते नैव्ये कृ
ते वचनमिति मुत्वाभावो सिद्धो न स्यात्। अमुना। अमूभ्यां। नेदमदसोरकोः। अमीभिः। अमुष्मात्

प्र·सु·
४४
44

मूभ्यां।अमीभ्यः।अमुष्मात्।अमूभ्यां।अमीभ्यः।अमुष्य।अमुयोः।अमीषां।अमुष्मिन्।अमुयोः।
अमीषु। इति हलंताः पुंलिंगाः॥ ॥अथ हलंताः स्त्रीलिंगाः॥नहो धः॥नहो हकारस्य धः स्यात् झ-
लिपदान्ते च।उपानत्।उपानहौ।उपानहः।उपानहा।उपानद्भ्यां।क्विबन्तत्वात् कुत्वं।उष्णिक्।
उष्णिहौ।उष्णिहः।उष्णिग्भ्यां॥दिव औत्॥द्यौः।दिवौ।दिवः।द्यां।दिवं।दिवौ।दिवः।दिवा।दि
व उत्।द्युभ्यां।उवर्ण एव स्वरे दिव उदिति केचिद्वायगुत्त।अन्यत्र दिवीशः।द्युद्यानां।द्वौ रूप
ध्वायादीर्घ इकः।गीः।गिरौ।गिरः।पूः।चतुरश्चतस्रादेशः।स्वस्रादित्वान्न ङीप्।चतस्रः।२।
चतसृभिः।चतसृभ्यः।२।चतसृणाम्।चतसृषु।किमः कादेशे टाप्।का।के।काः।इत्यादि
सर्व्ववत्।यः सौ।इदमो दस्य यः स्यात् सौ।इदमो मः।इयम्।त्यदाद्यत्वं टाप्।इमे।इमाः।इमां।इ

राम
४४

माइमाः। अनादेशः अनया। हलि लोपः। आभ्यां। आभिः। अस्यै। आभ्यां। आभ्यः। अस्याः। २। अनयोः। २।
आसां। अस्यां। आसु। अन्वादेशे तु एनां। एने। एनाः। एनया। एनयोः। २। स्रक्। स्रजौ। स्रजः। स्रग्भ्यां। त्य।
दाद्यत्वं टाप्। स्या। त्ये। त्याः। इत्यादि सर्वावत्। एवं तदेतद्। यदोर्वा। वाचौ। वाचः। वाग्भ्यां। मित्यादि। अप्श।
ब्दो नित्यं बहुवचनांतः। अप्तृन्तृच् इति दीर्घः। आपः। अपः। अपस्तकारः स्यादौ दे प्रत्यये परे। अद्भिः। अ
द्भ्यः। २। अपां। अप्सु। दिक्। दिशौ। दिशः। दिग्भ्यां। दिग्भिरित्यादि दृशश्च निवकृत्यमिति क्विप् एवं
दृक्। त्विट्। त्विषः। त्विड्भ्यां। सजूः। सजुषौ। सजूर्भ्यामेवमाशीः। असौ। त्यदाद्यत्वं शौ माबादौ। उत्।
त्वमत्वे। अमू। अमूः। अमूं। अमू। अमूः। अमुया। अमूभ्यां। अमूभिः। अमुष्यै। अमूभ्यां। अमूभ्यः। अ
मुष्याः। अमूभ्यां। अमूभ्यः। अमुष्याः। अमुयोः। अमूषां। अमुष्यां। अमुयोः। अमूषु। इति हलंताः स्त्री
लिंगाः॥ ॥ अथ हलंतान्नपुंसकलिंगाः॥ स्वमोर्लुक्। दत्वं। स्वनडुत्। स्वनडुद्। ही। चतुरनडुहोरि।

प्र.मु.
४५
45

तित्र्याम्शाखनसंहिपुनस्तहत्वाप्रोषं पुंवत्वावाः। वारी। अमरुळनत्वात्रनुम्वावा। रि। वत्वारि। शान्लुमते
तिकादेशान। किं। के। कानि। इदं। इमे। इमानि। नपुंसके द्वितीयैकवचने इदमेतदोरन्वादेशे ए
नदितिवाच्यं। एनत्। एने। एनानि। ब्रह्म। हे ब्रह्मन्। हे ब्रह्म। संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा कव्यः
। ब्रह्मणी ब्रह्माणि। अहन्। अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते। रुत्वस्यासिद्धत्वेन नलोपप्राप्ते अह्नोन।
लोपप्रतिषेधो वाच्यः। अहः। विभाषाङिश्योः। अह्नी। अहनी। अहानि। हे अहः। अहोभिम्या
मित्यादि। दंडि। दंडिनी। इन्हन्पूषार्यम्णां शौ। एषामेगानामुपधाया दीर्घः स्यात् शौ परे। दंडी
नि। वृत्रह। वृत्रहाणि। वृत्रपूषाणि। बह्वर्यमाणि॥ असृक्। असृजः पदान्ते कुत्वं। असृजेः श्चिनो विधानाभ्र
विष्वसृजादौ प्रतिविधेयं। असृक्। असृजी। असृंजि। पदविशिष्टे। ऊर्क्। ऊर्जी। बहूर्जि नि वा असृ
ग्। असाणि। असृजा। असृभ्यां। ऊर्क्। ऊर्जी। ऊर्जः शेऽनुस्वतिकेचित्। ऊर्न्जि। ऊर्जि

राम
४५

।। बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः। बहूर्जि कुलानि। अन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्येके। बहूंर्जि। त्यद्। त्ये। त्या
नि। तत्। ते। तानि। एतत्। एते। एतानि। यत्। ये। यानि। अन्वादेशे द्वितीयैकवचने एनदिति वाच्यं
। एनत्। गवाक्। गोऽक्। भसंज्ञायां अकारलोपः। गोची। गवाञ्चि। तिर्यक्। तिरश्ची। तिर्य
ञ्चि। एवमपरे प्राक् प्रत्यगुदगादयः। यकृत्। यकृती। यकृंति। पदन्निति वा यकन्। यकानि। यकृ
ता। यक्ना। यकृभ्यां। शकृत्। शकृंति। शकानि। शकृता। शक्ना। शकृभ्यां। शकभ्यां। ददत्। द
दती। वा नपुंसकस्य। अभ्यस्तात्क्लीबे वा नपरस्य शतुर्नुम्वा स्यात्। सर्वनामस्थाने परे। ददन्ति।
ददति वा। एवं जक्षत् जाग्रत् दरिद्रदादयः। तुदत्। आच्छीनद्योर्नुम्। अवर्णान्तादङ्गात्परस्य शतुः शीनद्योः
परयोर्नुम्वा स्यात्। तुदती। तुदंती। तुदन्ति। भात्। भाती। भांती। भांति। पचत्। शप्श्यनोर्नित्यं

शाप्रश्पनोरात्परस्यप्रान्तुर्भित्यंनुमस्यान्नृापवन्नीपवत्रि।दीघ्र।दीव्यंती।दीव्यंति।स्वप।स्वपी॥
।अप्स।त्रिसुपश्चापा।दीर्घः।स्वां।पि।स्वपा।अपो।भिा स्व यां।रुत्वं।धनु।धनुषी।धनूंषि।रा।सांत
महतड।ति।दीर्घः।नुम्विमर्जनीयेतिषत्वं।धनुषा।धनुर्भ्यां।एवंहविः।पयः।पयसी।पयांसि
।पयांसि।पयसा।पयोभ्यां।अदः।विभक्तिकार्यं।उत्वमत्वे।अमू।अमूनि।शेषंपुंवत्।इतिह
लन्तानपुंसकलिंगाः॥ ॥स्वरादिनिपातमव्ययं।स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः।स्वर्।
अन्तर्।प्रातर्।पुनर्।सनुतर्।उच्चैस्।नीचैस्।शनैस्।ऋधक्।ऋते।युगपत्।आरा
त्।पृथक्।ह्यस्।श्वस्।दिवा।रात्रौ।सायं।चिरं।मनाक्।ईषत्।जोषं।तूष्णीं।बहिस्।अ
वस्।समया।निकषा।स्वयं।वृथा।नक्तं।नञ्।हेतौ।इद्धा।अद्धा।सामि।वसुत्ययान्तंच॥

ना२

ब्राह्मणवत्। क्षत्रियवत्। सना। उपधा। सनात्। सनत् इति केचित्। तिरस्। अन्तरा। अन्तरेण। ज्योक्
। कं। शं। सहसा। विना। नाना। स्वस्ति। स्वधा। अलं। वषट्। अन्यात्। अस्ति। उपांशु। क्षमा। विहायसा। य२
। दोषा। मृषा। मिथ्या। मुधा। पुरा। मिथो। मिथस्। प्रायस्। मुहुस्। प्रवाहुकं। प्रवाहिकेति।
केचित्। आर्यहलं। अभीक्ष्णं। साकं। सार्धं। सह। नमस्। हिरुक्। धिक्। तसिलादिस्तद्धित
एधाच् पर्य्यंतः। कृत्वसुच्। सुच्। शस्तसी। आच्थालौ। च्व्यर्थाश्चैते प्रत्ययाः। अम्। आम्।
प्रताम्। प्रतान्। प्रशान्। मा। माङ्। इति स्वरादिः। च। वा। ह। अह। एवं। नूनं। शश्वत्। कुप
त्। कुवित्। नेत्। चेत्। चण्। कच्चित्। यत्र। नह। हन्त। माकिं। नकिं। माङ्। नञ्। याव
त्। तावत्। त्वै। द्वै। रै। श्रौषट्। वौषट्। स्वाहा। स्वधा। तुम्। तथाहि। खलु। किल। अथ।

अथ। स्म। अस्मिं। अ। इ। उ। ऋ। ऌ। ए। ऐ। ओ। औ। आहु। असमे। नो। नाः प्रतिषेधे। पो। हिं। उत। अञ्ज। ओकु।
ओकस्। उहम्। आदक। आभंक। वेलायां। पथा। किं। यत्र। नत्र। पं। हा। हा। हे। हे। पाट्। प्याट्। आहो
। अथो। ननु। मन्ये। नहि। उताहो। आसि। ब्रू। हि। ननु। इति। इव। औं। फट्। वषट्। यदि। अहो। हि।
ए। हि। इह। नत्र। आहो। स्वित्। उपरि। सितं। मीकं। आम। महिते। वां। सुकं। अनुकं। महिके
सत्यं। ऋतं। नो। वेत्। नवेत्। जातु। कथं। कुतः। कुत्र। अत्र। अव। अहो। हे। हो। इहो। अववद्यो
। संवत्। द्यौ। दिष्ट्या। पश्चात्। मह। आनुषक्। भाजक्। अंग। द्राक्। स्वाक्। अरे। वट्। वाट्। कुं। ॐ
लुं। खुं। वे। उपसर्गो विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च। मृषा। अलं। मुहु। कथं। पुरस्तात्। आस। तर्हि
। रहसा। सपदि। उमा। वेपा। निपाताः। प्रादयश्च। ऊरी। उरी। उररी। इत्यादयोऽप्रयोगावशा ज्ञे।

याः। तच्छितस्थापसर्वविमर्शिः। यस्मात्र सर्वत्रेरुत्यत्रिः सत्त छिनांतोप्यत्र्ययंस्पात्रा तत्तः। यत्तः। तत्र। यत्र।
हृ.त्वैन्मेन्नेतः। कृघोमांत एज्नं तश्चसोप्यत्र्ययस्पातो। स्मरं स्मारं। जीवसो पिवक्षोः। क्लान्ता सुरक सुनः
। एनेप्य अ संपसाः। हृ.त्वा। नुदेतो।। दिसृपः। अ[illegible]दाप्सु पः। अत्यपात्सरस्पापः सुणख्वलुकृस्पा
त्रा। महद्धृतं त्रिपुंलिंगेषुमतो सुवदिमस्ति। षु। वचनेषु वसर्देषु यत्र अतिनरत्यपा। वष्टिभागुरिर
ल्ला पमावाख्यात्रुपसर्गयोः। अपि वैव हलंतानां यथा वाचा निशा दिशा। वागाहः। अवगाहः। पि
धानं। अपिधानं। इत्यव्ययानि।। अजाद्युक्तं एषा अजादिरूपा कारांता स्त्रियाप्यात्य स्त्रियो। अविति
सामान्योक्तार्थः पः। तद्विघातार्थः। अस्यपैके उहणेनेके तोडापु वार्षनयरह्यपानो। अजाद्यन्क्ति।
जो त्रिषधार्थः। अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका। बाला। होढा। पाका। क्रमा मंदा विलाता। अ

ति ३

प्र. कु. ४८ ४8

नः। मेधा। सद्मी। हलंतात्स्त्रीवाच्या। वाकू। दिशा। दृक्। तपरः किं। सोमपाः। अडुड्वान्महत्सूर्वा ज्ञा-
तिः। अडुडोजातिः किं। अडुडस्य स्त्री अडुडी। अमहत्सूर्वेति किं। महान्अडुडी। अत्र प्रकरणे नदतं ग्रहणमि-
ष्यते। आत्मीरज्जातिः। संभस्त्रीजाशोणा पिंडेभ्यः फलात्। संतलमादि। एकफलेति किं खिता। सत्याकु-
को ३ पुंतशोने के स्याः पुष्पात्। सत्पुष्पत्यादि। ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमेति पुंयोगे पि। कोकिला ज्ञा-
ताव पि। मूलात्त्रञः। नजर इति किं शमूली। अमूला। ऋन्नेभ्यो ङीप्। कर्त्री दंडिनी। अवंती राज्ञी। श्रु-
नी। मघोनी। मघवती। उगितश्च। यथा कुणं विदुगितः शब्दान्स्त्रियां ङीप्स्यात्। विदुषी। श्रीमती।
भवती। अतिभवती। शप्श्यनोर्नित्यं। पचंती। दीव्यंती। आच्छीनद्योर्नुम्। तुदती। तुदंती। माती।
भान्ती। धाता रुगितो न। उषास्तृत। पर्णध्वत। अंचतेस्त्रिपः। सतीची। प्रत्यंची। तिरश्ची। अमु-

राम ४८

सुईवी। उदीवी। वनोरच। वन्नंतात्स्त्रियांङीप् स्यात्। रश्चांतादेशः। धीवरी। हरिदश्वरी। वनोनहश
:। हशप्रत्याहारांतात्ह्वनोङीब्रौन स्तः। राजयुध्वाती। सहयुध्वास्त्री। एवंनाधानोर्वनोङीब्रौ। वि
पिके। विह्वनोरनुनासिकस्यात्। आः स्यान्ने आर्कः। अवावरी। वहुब्रीहौवा। बहुधीवरी। पा
दोऽन्यतरस्यां। पाद्भ्रंतात्स्त्रियांङीवा स्यात्। द्विपात्। द्विपदी। टाबृचि। ऋचिवाच्यायांपादं
तात्टाप्स्यान्ङीप्। द्विपदाऋक्। नषट्स्वस्रादिभ्यः। पंच। चतस्रः। पंचेत्यत्रनलोपेकृतेपिस्थानि
त्वात्षड़ितिषे— त्वांप्रतिनलोपः सुप्स्वरेतिनलोपस्यासिद्धत्वात्षादस्वसादिभ्यइतिनय
श। मनः। मन्नंतात्स्त्रियांनङीप्। सीमा। सीमानौ। अतिमहिमानौ। अनोबहुब्रीहेः। अन्नंता
द्बहुब्रीहेर्नङीप्। बहुयज्वानौ। डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां। मन्नंतादनंताद्बहुब्रीहेर्डाप्वा

स्यात्। टेर्लोपः। सीमा। सीमे। सीमानो। वऊपस्त्वे। वऊपश्वानो। अनुपधालोपिनोन्यतरस्यां
। अत्रंनाङ्ढऊश्रीहिरूपधालोपिनोवाऽइ स्यात्। पञ्चेडा पड्ञी पृथ्निषेधो। वऊराज्ञीसौविऊराज्ञे॥
वऊराज्ञानो। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः। प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्यका
रः स्यात्। आपिपरेसत्राप्यसुपः। परानयेन। सर्विकाकारिका। अतः किं। नौका। असुपः किं।
वहवः परिव्राजकायस्यां सावऊपरिव्राजका। मामकनरकपो रूपसंख्यानं। मामिका। नरि
का। त्यक्त्यपोश्च। दाक्षिणात्यिका। इहेत्यिका। क्षत्यिका। नयामयोः। कात्पूर्वस्य पदतो र
स्यादुत्रस्यात्। पक्का। मका। यका। सका। त्यकनश्च निषेधः। अधित्यका। उपत्यका। आशिषि
वुनश्चन जीवका। नन्दका। नंदका। भवतु इत्रप्रत्ययेन। देवदत्तिका। देवका। यज्ञदत्तिका

।यत्नका।क्षिपका।क्षिपकादीनां च।क्षिपका।वरका।ध्रुवका।तारका ज्योतिषि।अन्यत्र तारि
का।दैवकौर्णका तान्तवे।अन्यत्र वर्णिका।वर्त्तका शकुनौ प्राचां।उदीचां तु वर्त्तिका।अष्टका पि
तृदैवत्ये।अष्टिकान्या।सूतकादीनां वा।सूतका।सूतिका।पुत्रका।पुत्रिका।वृंदारिका।वृंदा
रका।उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः।यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययस्याकारस्य स्थाने विहितो य आकार
स्तस्य कात्पूर्वस्य इत्त्वा वा।आर्यका।आर्यिका।मूषिकका।मूषिकिका।चटकका।
चटकिका।आतः किं।सांकाश्यकम्भवा सांकाश्यिका।यकेति किं।अश्विका।स्त्रीप्रत्ययः किं।शुभंयि
का।धात्वंतयकोस्तु नित्यं।सुनयिका।सुपाकिका।भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि।एषां
मत इद्वा स्यात्त्र नञ्पूर्वाणामपि।भस्त्रका।अभस्त्रका।अस्त्रिका।एषका।एषिका।अजका।अ।

भस्त्रिका।

प्र.मु.
५०
50

३२

ज्ञिका। ज्ञका। ज्ञिका। स्वका। स्विका। द्वके। द्विके। एषाद्वा। एतयोर्नञ्पूर्वयोर्नेत्वं। अनेषका। अद्वके।
भस्त्रादेरुपःर्जनत्वे पि वा इत्वम्। निर्भस्त्रिका। निर्भस्त्रका। अभाषितपुंस्काच्च। एतस्माद्दत्तः स्था
ङस्याद्वा। गंगका। गंगिका। परमगंगका। परमगंगिका। बहुव्रीहौ तु नित्यं। बहुषद्विका। आ
दाचार्याणाम्। अभाषितपुंस्कादत्तः स्थाने आद्वा स्यात्। गंगाका। गंगका। परमगंगाका। पद्ये
प्रामुह्लं। ठह्रूपुंस्कस्यनुग्राशुभ्रिका। टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वर
पः ख्युनां। टिड्ढादिभ्योऽनुपसर्जनेभ्यः स्त्रियां ङीप् स्यात्। यस्येति च। टित्कुरुचरी। नदी। दूना-
द्री। सौपर्णेयी। ऐन्द्री। औत्सी। ऊरुद्वयसी। ऊरुदघ्नी। ऊरुमात्री। पंचतयी। ठक्कु ठञो। आ
क्षिकी। आध्यात्मिकी। लावणिकी। यादृशी। इत्वरी। आध्यंकरणी। अनुपसर्जनात् किं। बहु

राम
५०

कुरुचरा॥ ए पिष्ट चित्ता। चोरी। क्व चित्रा। दांडा। नम्रजी। फक्कर ए न लुमा। मांबा। खे ए नी। पौं स्त्री॥
साधारणान्मूर्वार्ष्टे। एवि कृत्यो हेडी। पर्विकल्पो ङिः। साधारणी। साधारणा वा। शार्ङ्गी। नरु।
णी। न लुनी॥ यञश्च॥ यञन्तात् स्त्रियां ङीः स्यात्। अकारलोपश्च कृते। हलस्तद्धितस्य। हलन्तात्परस्य
तद्धितयकारस्य लोपः स्यादीपि मार्गी॥ अनपत्यात्रङी पुं ॥ पञ्चलाहे॥ प्राचांष्फतद्धित
॥ प्राचांमात्राणां मते यञन्तात्स्त्रियां ष्फप्रत्ययः स्यात्। स च तद्धितसंज्ञः। षप्रत्ययस्याग्र
न्यपस्यादिः षः इत्स्यात्। आपनेपीनी पियः फलषष्ठ्यां प्रत्ययादीनां। प्रत्ययादिभूतानां
फादीनां आयनादय आदेशाः क्रमात्स्युः। स्तां तद्धिते इति प्रातिपदिकसंज्ञा। षिद्गौरादिभ्यश्च।
षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् स्यात्। गार्ग्यायणी। वयसि प्रथमे। प्रथमवयोवाचिनोदं

न्तात्स्त्रियांङीप्स्यात्।कुमारी।वयस्यचरमइतिवाच्यं।चिरंटी।वरमेतुवद्ध्वा।अदन्तात्किं।शि
शुः।कन्यायांनेष्टः।द्विगोः।द्विगुसमासादतोङीप्स्यात्।पंचमूली।अजादित्वात्त्रिफला॥
अपरिमाणविस्ताचितकंबल्येभ्योनतद्धितलुकि।अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्चद्विगोस्त
द्धितलुकिनङीप्।पंचाश्वा।द्वौविस्तौपचति।द्विविस्ता॥द्व्याचिता।द्विकंबल्या।परिमा
णान्तु।द्व्याढकी।अध्यर्द्धेतिठकोलुक्।काण्डान्तात्क्षेत्रे।परिमाणवाचिकाण्डान्ताद्विगोस्तद्धित
लुकिनङीप्।क्षेत्रेवाच्ये।द्विकाण्डाभूमिः।प्रमाणेलः।द्विगोर्नित्यमितिद्वयसचोलुक्।क्षेत्रे।
किं।द्विकाण्डरज्जुः।पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यां।प्रमाणवाचिपुरुषान्ताद्विगोस्तद्धितलुकिवाङी
प्।द्विपुरुषी।द्विपुरुषा।ऊधसोनङ्।ऊधोन्तस्यबहुव्रीहेरनङादेशःस्यात्स्त्रियां।बहुव्री

हेरूधसोङीष् ऊधसंतात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीष्स्यात् । पीनोध्नी । बहुव्रीहेः किं । प्राप्तोधाः स्त्री । स्त्रियां किं
महोधाः पर्जन्यः ॥ दामहायनांताच्च ॥ संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामांताद्धायनांताच्च स्त्रियां ङीप्स्यात् । द्वि
दाम्नी । हायनो वयसि ङीप् णत्वं च त्रिचतुर्भ्यो हायनस्येति । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोन्य
त्र द्विहायना शाला ॥ अंतर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् । नांतत्वात् ङीप् । अंतर्व
त्नी । पतिवत्नी । गर्भिन्यां योगे एतौ विधीयेते । अन्यत्रांतर्वती । पतिमती नगरी ॥ पत्युर्नो यज्ञसं
योगे ॥ पत्युर्नकारोंतादेशः स्यात् स्त्रियां यज्ञसंयोगे । नांतत्वात् ङीप् । पत्नी । अन्यत्र ग्रामस्य पति
ः स्त्री । वृषलपत्नी उपमानात् ॥ विभाषा सपूर्वस्य ॥ सपूर्वस्य पत्युः प्राग्वत्कं वा । दृढपतिः ।
दृढपत्नी ॥ नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ एषु ङीब्विकन्नित्यं स्यात् । सपत्नी एकपत्नी ॥ पूतक्रतोरै च ॥

न्नस्यात्त्रिपं पूर्ववादेशो ङीप्च । पूतक्रतायी । पुंयोगादीत्येव । पूतक्रतुः ॥ वृषाकप्यग्निकुसितकु-
सीदानामुदात्तः ॥ एषां पुंयोगे उदात्त ऐ आदेशो ङीप्च । वृषाकपायीत्यादि ॥ मनोरौ वा ॥ मनो-
रौ औ त्स्यादैवत्वात् ङीप्च ॥ मनोः स्त्री मनावी । मनायी । मनुः ॥ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ अ-
नुदात्तान्ताद्वर्णवाचिनस्तोपधाङ्ङीब्वा स्यात्तकारस्य नश्च । एता । एनी । श्येता । श्येनी । अनु-
दात्तात्किं । श्वेता । अनड्हस्त्वेवा । शितिः स्त्री । पिशंगाद्वा । पिशंगी । असितपलितयोर्न । असि-
ता । क्नमेके उक्तं ति । असिक्नी । पलिक्नी । अन्यतो ङीष् ॥ तोपधादन्यतो वर्णाद्दनुदात्तान्ता-
ङ्ङीष्स्यात् । स्वरे विशेषः । शबली । अनुदात्तात्किं । कल्माषी । षिद्गौरादिभ्यश्च ॥ नर्त्तकी । गौरी ।
सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ एषां ईपि तद्धिते च उपधाया यकारस्य लोपः स्या-

त्। मत्स्यस्य ङ्यां। मत्सी। सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्। म
त्सी। सूरी। आगस्ती। अनडुही। अनड्वाही। मातामही। पितामही प्यादि। अग्नित्यः षित्तां ङीष्।
टंष्टा। जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृ
त्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु। एभ्यो यथाक्रमं वृत्त्या
दिष्वर्थेषु ङीष् स्यात्। जानपदी वृत्तिश्चेत्। अमत्राजन्नत्वान्ङीप्। जानपदीः स्वरभेदः॥
कुण्डी। अमत्रं चेत्। कुण्डान्या ङस्यादि। ओषधौ प्राणिनि च। नीली ओषधिः। नीली गौः। सं
ज्ञायां वा। नीला। नीली। शोणात्प्राचां। शोणी। शोणा। वोतो गुणवचनात्। उदन्ताद्गुण
वचनात् स्त्रियां वा ङीष्। मृद्वी। मृदुः। उतः किम्? शुचिः स्त्री। गुणेति किम्? आखुः। खरुसंयो।

श्री

प्र॰सु॰ ५३ 53

गोपथाद्वसात्रवरुः॥ पांडुः वन्नुवह्वादिस्पष्श्वावह्नी॥ वढः॥ पद्धती॥ पद्धतिः॥ इत्यादि॥ इतः प्राणि
गात्र अंगुली॥ अंगुलिः॥ क्रुदिकारादक्तिनो वाङीषु॥ सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके॥ राज्ञी॥ रा
ज्ञिः॥ आज्ञी॥ आज्ञिः॥ अक्तिनः किं॥ बुद्धिः॥ मतिः॥ पुंयोगादाख्यायां॥ पा पुमारव्या॥ पुंयोगान्नि
पांवर्त्तते ततः स्त्रियां ङीष्॥ गोपी॥ गोपालिकादीनां न॥ गोपालिका॥ सूर्याद्देवतायां चाप्॥ सू
र्यस्य स्त्री सूर्यादेवता॥ असूर्या सूरी॥ इंद्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमा
तुलाचार्याणामानुक्॥ इंद्रादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् आनुगागमश्च पुंयोगे॥ इंद्राणीत्यादि
॥ब्रह्माणीति केचित्॥ हिमारण्ययोर्महत्वे॥ महद्धिमं हिमानी॥ अरण्यानी॥ यवाद्दोषे
यवानी॥ यवनाल्लिप्यां॥ यवनानी लिपिः॥ मातुलोपाध्याययोर्वा॥ मातुली॥ मातुलानी॥

राम ५३

उपाध्यायानी। उपाध्यायी। आचार्यादणत्वं च। आचार्यानी। अर्यक्षत्रियाभ्यां स्वार्थे वा। अ
र्याणी। अर्या। क्षत्रियाणी। क्षत्रिया। पुंयोगे तु ङीषेव। अर्यी। क्षत्रियी। सूर्याणीवेति केचित्
। क्रीतात्करणपूर्वात्। क्रीतान्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात्। वस्त्रक्रीती। क्वचिन्न। धनक्री
ता। क्तादल्पाख्यायां। करणादेः क्तान्तादल्पाख्यायां ङीष् स्यात्। अभ्रलिप्ती। अल्पाख्यायां किं
। चंदनलिप्ता ब्राह्मणी। बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्। बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तात्स्त्रियां ङी
ष्। ऊरुभिन्नी। जातान्तान्न। दंतजाता। बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न। बहुकृता। इत्या
दि। पाणिगृहीती भार्यायां। पाणिगृहीतान्या। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा। अस्वाङ्गादेः क्तान्ताद्ब
हुव्रीहेर्वा ङीष्। सुरापीती। सुरापीता। अन्तोदात्तात्किं। वस्त्रच्छन्ना। स्वाङ्गाच्चोपसर्जना

दसंयोगोपधात्। असंयोगोपधात्स्वांगादुपसर्जनात्स्त्रियांङीष्स्याद्वा। सुमुखी। सुमु।
खा। अतिकेशी अतिकेशा। संयोगोपधात्तु। सुगुल्फा। अंगगात्रकंठेभ्यस्त्विष्यते। स्वंगी। स्वंगे
त्यादि। अद्रवंमूर्तिमत्स्वांगंप्राणिस्थमविकारजं। अतत्स्थंतत्र दृष्टंचतेनचेत्तत्तथायु
तं। बहुस्वेदा द्रवत्वात्। सुज्ञाना। अमूर्तत्वात्। सुमुखा शाला। अप्राणिस्थत्वात्। सुशो।
फा। विकारजत्वात्। सुकेशी सुकेशा रथ्या। अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात्। सु
स्तनी सुस्तना वा प्रतिमा। प्राणिवत्। प्राणिसदृशत्वात्। नासिकोदरौष्ठजंघादन्तात्र
कर्णशृंगाच्च। एतदन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियांङीष्स्यात्। सुनासिकी सुनासिका इत्यादि। पुच्छा
च्च। सुपुच्छी। सुपुच्छा। कबरमणिविषशरेभ्योनित्यं। कबरपुच्छी। मणिपुच्छी। विषपुच्छी

।शरपुच्छी।उपमानात्पुच्छपक्षाभ्यां।श्येनपुच्छी।श्येनपक्षीसेना।नक्रोडादिबह्वचः।क्रोडादे
र्बह्वचश्चस्वांगान्नङीष्।सुक्रोडा।आकृतिगणोयं।सुजघना।सहनञ्विद्यमानपूर्वा
च्च।एतत्पूर्वात्स्वांगान्नङीष्।सकेशा।अनासिका।विद्यमानोदरा।नखमुखात्संज्ञा
यां।सूर्पणखी।गौरमुखा।असंज्ञायांतुताम्रमुखी।वाहः।वाहंतत्।स्त्रियांङीष्स्यात्।
न्नारो।सख्यशिश्वीतिभाषायां।एतौनिपात्येतेभाषायां॥जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्
।जातिवाचियन्नचस्त्रियांनियतमयोपधंततःस्त्रियांङीष्।मृगी।हंसी॥ब्राह्मणी।वृषली
।गोत्रचरणश्च।पितास्तिरिष्यौनाडायनी।कठी।बह्वृचीत्तोनः।किंमुंडा।स्त्रीविषयान्नपा
बलाका।योपधान्नदैत्रिया।गवयहयमुकयमत्स्यमनुष्याणांनप्रतिषेधः।गवपीत्या

दी५

तै२ वी२ वी२

प्र·मु·
५५
55

दि।पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च।पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रियां
ङीष्स्यात्।ओदनपाकी।शंकुकर्णी।शालपर्णी।शंखपुष्पी।दासीफली।दर्भमूली।गो
वाली।इतो मनुष्यजातेः।इदन्तान्मनुष्यजातेः स्त्रियां ङीष्स्यात्।अवंती।दाक्षी।कुंती।इ
तः किं।विट्।मनुष्यजातेः किं।तित्तिरिः।ऊअत्उपसंख्यानं।मोतंगमी।ऊङुतः।मनुष्यजा
तिवाचिन उकारान्तात्स्त्रियामूङ्स्यात्।सवर्णदीर्घः।अन्तादिवच्च।पोप्यकोदेशः
पूर्वस्यांतवत्परस्यादिवच्चस्यात्।इत्यादिवद्भावात्स्वाद्युत्पत्तिः।कुरूः।अयोपधादि
त्येत।अध्वर्युः।अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामितिवाच्यं।कर्कन्धूः।प्राणि।सान्तेखधेनुः।
।रज्ज्वादेस्तु रज्जुः हनुः।बाह्वन्तात्संज्ञायां।बाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियामूङ्स्यात्सं।

राम
५५

ज्ञायां अङ्वा ब्रूः।। संज्ञायां किं चन्नवाङ्ः। पंगोश्च। पंगूः। श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च
श्वश्रूः। ऊरूत्तरपदादौपम्ये। ऊर्वन्तात्स्त्रियामूङ् स्यादौपम्ये। करभोरूः। संहितशफ
लक्षणवामादेश्च। संहितायादेरूर्वन्तादूङ् स्यादौपम्ये। संहितोरूः शिम्पद्दि। सहि
तसहाभ्यां च। सहितोरूः। सहोरूः। नवादेर्वा निके चित्। तनुः। तनूः। वस्तुः। वन्धूः। शा
र्ङ्गः रवाद यजो ङ्गी। शा। शार्ङ्गरवादेरन्नाजन्तात्स्त्रियां ङीन्स्यात्। स्वरभेदः
। शार्ङ्गरवी। याहि। वैदी। नरयोर्ह्रिश्च। नारी। यङश्चाप्। यङन्तात्स्त्रियां चाप्स्या
त्। यकारः स्वरार्थः। कौमुदगंध्या। कारीषगंध्या। वाराह्या। षात्यरायद्यञश्चाप्। वा
ज्याः। पोतमाध्या। यन्ते ति। युवन्शब्दात्स्त्रियां तिः प्रत्ययः स्यात्। स च तद्धितसंज्ञः। ना।

प्र॰मु॰
५६

द्धितत्वात्स्वाध्युस्पत्तिः। ङीपोपवादः पुंवत्तिः। इति स्त्रीप्रत्ययाः॥ ॥प्रातिपदिकार्थलिंगप
रिमाणवचनमात्रे प्रथमा। प्रातिपदिकार्थः सन्ना। मात्रग्रहणात्स्वपप्रत्ययेकेपोमः। सन्मा
त्रादिषष्ठ्यर्थे प्रथमा स्यात्। उच्चैः। नीचैः। कृष्णः। श्रीः। ज्ञानं। त्वारी। द्रोणः। एकः। द्वौ।
बहवः। कृदर्थे पुंडूः। तद्धितार्थे औपगवः। समासार्थे चित्रगुः। संबोधने च। संबोधने पि
प्रथमा स्यात्। हे राम। कर्तुरीप्सिततमं कर्म। कर्तुः क्रियया यदाप्तुमिष्टतमं कर्मसंज्ञं
स्यात्। कर्मणि द्वितीया। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्। हरिं
भजति। तिङाद्यभिहिते तु कर्मादिकारके प्रातिपदिकार्थ इति प्रथमा स्यात्। सेव्यते
मे विनोलक्ष्म्या श्रीमानंदः सदा हरिः। तद्धिते क्रोशतेन क्रीतः शत्यः। तप्राप्तुं हंवा

राम
५६

58

१श्रीनंभद्दान्

।नीप्सितं। ईप्सिततमवक्ति पयसा पुत्रमनीप्सितं कर्म संस्पृष्टोऽङ्गे तो विषं भुङ्क्ते। ग्रामं गच्छन् स्तृ
णानि स्पृशंति। अकथितं वा। अपादानादि विशेषैरकथितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। दुह्या
च्पर्रुधिप्रच्छिचिञ्ब्रूशासुजिकर्मयुक्। नीहृकृष्णं पवहदंडिधीहमुष्पप्रैवकर्मणा
कु। पोडु दोह धेरामन्त्रं पयाचे वसुधां बलिं। कोधं देत्यान्याता लं। पप्रच्छे इव वांछितं। धर्मा
नवाचि नोद्दिश्य मद्रवीन्नास्वमेविनः। पार्थिवानन्वशाद् क्षितिं। त्रिलोकीमजयद्दिप्रूतं। ह्वा
रकामन्यद्ध्वूता। रुक्मिणीमहरत्सुरं। ववर्षकंसं निषिपिनं। ममंथ क्षीरधिं सुधां। अवहृ
न्मदरं सिंधुं मदंडयद्दीनमसुरं। नगाद्रघुत्तरंशात्रुमभ्युग्रादितिजान्सुधां पविता प्राणि।
नां कर्मयः फलं तं हरिं भजे। ईत्यादयो हि कर्मकाः। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मा

प्र॰सु॰
५७
57

कर्मकारणामातृ। त्ति कर्त्तासणौ। गत्यर्थादीनामणौ यः कर्त्ता स एवण्यन्ते कर्मसंज्ञः स्यात्॥ श
त्रून्गमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत्। आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिं। आसयत्स
लिले पृथ्वीं यः। स मे श्रीहरिर्गतिः। नीवह्योर्न। नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन। नियं
कर्त्तृकस्य वहेर निषेधः। वाहयति रथं वाहान्सूतः। आदिखाद्योर्न। आदयति खा
दयति वान्नं वटुना। भक्षेरहिंसार्थस्य न। भक्षयत्यन्नं वटुना। हिंसार्थस्य तु। भक्ष
यत्यमात्यं मरीचान्। शब्दग्रहदृशामिति केचित्। आह्वयति गीतं श्रोतृन्॰ ग्राहयति व
टुं वेदं। दर्शयति भक्तान्देवं। अपर न्त्वेदशब्दापहृत्यंनेति केचित्। आघ्रापयति पेनिं॰ केरी
नाक्रंदयति सेनिके। प्राद्वापयति ह्वापयति वा स्मरे रिपून्। हृक्रोरन्यतरस्यां। हृक्रोरणि

हृ ३

राम
७

ना३

कर्त्रीप्सितो वा कर्म स्यात्। हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येनैव वा कटम्। अभिवादिदृशोरात्म
नेपदे वेति वाच्यं। अभिवादयते दर्शयते वा देवं भक्तेन भक्तं वा। अधिशीङ्स्थासां कर्म।
अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात्। अधिशेते अध्यास्ते वा वैकुंठं हरिः। अधितिष्ठति।
अभिनिविशश्च। अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात्। अभिनिविशते सन्मार्गं। क्व
चिन्न। पापेऽभिनिवेशः। उपान्वध्याङ्वसः। उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात्। उप
वसति। अनुवसति। अधिवसति। आवसति वा वैकुंठं हरिः। अभुक्त्यर्थस्य न। वने उपव
सति। अभुक्त्यर्थस्य कालस्यार्ह रिदिनमुपवसति। उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु
त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते। उभयतो गोपाः कृष्णं सर्वतः कृष्णं

देव २ स १

।धिकं कृत्स्नमनं।उपर्युपरि लोकं हरिः। अध्यधि लोकं। अधोऽधो लोकं। अभितः परितः समया
निकषा हा प्रतियोगेऽपि। अभितः कृष्णं। निकषा कृष्णमित्यादि। अन्तरान्तरेण
युक्ते। आभ्यां निपाताभ्यां योगे द्वितीया स्यात्। अन्तरा त्वां मां हरिः। अन्तरेण हरिं न सुखं। अ
नुर्लक्षणे। लक्षणे द्योत्ये अनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञापवादः। कर्म
प्रवचनीययुक्ते द्वितीया। कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया स्यात्। जपमनु प्रावर्षत्। तृतीया
र्थे। अनुस्तृतीयार्थे कर्मसंज्ञः स्यात्। नदीमन्ववसिता सेना। नद्या सह संबद्धेत्यर्थः।
हीने। हीने द्योत्येऽनुः कर्मसंज्ञः। अनु हरिं सुराः। हरेर्हीना इत्यर्थः। उपोऽधिके च। उपशब्दोऽ
धिके हीने च कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। अधिके सप्तमी वक्ष्यते। उप हरिं सुराः। लक्ष

णेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः। एष्वर्थेष्वेते उक्तसंज्ञाः स्युः। लक्षणे। हरिं प्रति
हरिं परि हरिमनु। हेतोस्तृतीयां बाधित्वानुर्लक्षण इति सूत्रं। इत्थंभूताख्याने। भक्तो वि
ष्णुं प्रति परि अनु वा। भागे। लक्ष्मीर्हरिं प्रति हरिं परि हरिमनु। वीप्सायां। भूतं भूतं प्रति प
र्य्यनु वा विष्णुः। एषु किं। परिषिंचति। अत्रोपसर्गत्वेन षत्वं। अभिरभागे। भागवर्ज्जे लक्षणा।
दौ अभिरुक्तसंज्ञः। हरिमभिवर्त्तते भक्तो हरिमभि। देवं देवमभिषिंचति। अभागे किं। य
दत्र मां प्रति स्यात्तद्दीयतां। अतिरतिक्रमणे च। अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्म
प्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। अति देवान् कृष्णः। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे। गुणक्रियाद्रव्यैः का
लाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया स्यात्। मासं कल्याणी। मासमधीते। मासं गुडधानाः। क्रोशं

प्र.सु.
५८
59

कुटिला नदी। क्रोशमधीते। क्रोशं गिरिः। अत्यन्तसंयोगे किं। मासस्य द्विरधीते। स्वतंत्रः कर्त्ता। क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्त्ता स्यात्। साधकतमं करणं। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणं स्यात्। कर्तृकरणयोस्तृतीया। तिङाद्यनुक्ते कर्त्तरि करणे च तृतीया स्यात्। रामेण बाणेन हतो वाली। तिङाद्युक्तो हरिः करोति। जीवनः श्वाह्निकः। कृत्त विश्वः। प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया। प्रकृत्या चारुः। प्रायेण सःमः। गोत्रेण गार्ग्यः। समेनैति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। पंचकेन पशून्नरहाति। सुखेन दुःखेन याति। दिवः कर्म चाद्दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं वा स्यात्। अक्षैरक्षान्वा दीव्यति। अपवर्गे तृतीया। अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात्। अह्ना क्रोशेन वानुवाकोऽधीतः। अपवर्गे किं। मासमधी

राम
५८

तोऽनाधानः । सहयुक्तेऽप्रधाने । सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः । एवं सा
कं सार्द्धं समं योगेऽपि । विनापि तद्योगे तृतीया । वृद्धो यून इति निर्देशात् । येनाङ्गविकारः ।
येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अक्ष्णा काणः । इत्थंभूतलक्षणे । कं
चित्प्रकारं प्राप्तस्येत्थंभूतस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । छात्रेण पाध्यायमद्राक्षीत् । संज्ञोऽन्यतर
स्यां कर्मणि । संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा । पित्रा पितरं वा संजानीते । हेतौ । हेतुवा
चिनस्तृतीया । पुण्येन दृष्टो हरिः । मासमाद्वीप्सायां कर्मणि तृतीया वेति केचित् । पातं शतं व
त्सान्पाययति पयः शतेन शतेन वा । वारणार्थयोगे तृतीया । अलं विलंबेन । तृतीया तत्कृतार्थे ।
नेति तृतीयासमासो हेत्वर्थशब्दयोगे तृतीया । सता मर्यादा हरिस्तुत्या । पूर्वावरेणार्थादिया

गर गर

गेपि। मासेन पूर्वः। अवरः। पुण्येन हीनः। शास्त्रेण कलहः। गुडेन मिश्रः। अशिष्टव्यवहारे च
तुर्थ्यर्थे न तीया। दास्या संप्रयच्छते कामुकः। धर्म्ये तु भार्यायै संप्रयच्छति। कर्मणा यमभिप्रैति स सं
प्रदानं। दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात्। चतुर्थी संप्रदाने। संप्रदाने चतु
र्थी स्यात्। विप्राय गां ददाति। अनभिहित इत्येव। दानीयो विप्रः। क्रियया यमभिप्रैति सोपि संप्रदा
नं। पत्ये शेते। कर्मसंप्रदानयोः करणकर्मत्वे वाच्ये। पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्य
र्थः। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। रुच्यर्थानां प्रयोगे प्रीयमाणोर्थः संप्रदानसंज्ञः स्यात्। हरये रोच
ते भक्तिः। श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः। श्लाघादीनां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात्। गोपी स्म
रात् कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा। धारेरुत्तमर्णः। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो

डी२ गीर

र्ण उक्तसंज्ञः। भक्ताय धारयति मोदकं हरिः। स्पृहेरीप्सितः। स्पृहयतेरिष्टः संप्रदानं स्यात्॥
हरये स्पृहयति। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः। क्रुधाद्यर्थानां यं प्रति कोपः स उक्त(
संज्ञः। हरये क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति। असूयति गोपीभ्यो रात्। यं प्रति कोपः किं। भार्यामी
र्ष्यति। मैनामन्यो द्राक्षीत्। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म। उपसृष्टयोरे।तयोः प्रागुक्तः क
र्म स्यात्। क्रूरमभिद्रुह्यति अभिक्रुध्यति। राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः। एतयोः कर्मकारकं(
संप्रदानं स्यात्। यस्य विप्रश्नः क्रियते। कृष्णाय राध्यति॥ ईक्षते वा। एषो गर्गः शुभाशु
भं पर्यालोचयतीत्यर्थः॥ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता। आभ्यां परस्य शृणोतेः पूर्वस्या
:प्रवर्त्तनक्रियायाः कर्ता संप्रदानं स्यात्। विप्राय गां प्रति[illegible]शृणोति। प्रतिजानीत इत्यर्थः।

अनुप्रतिगृणश्च। अनयोर्धात्वोः कारकं पूर्वस्य कर्तृभूतं तथा स्यात्। होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणा-
ति शंसन्तं होतारं प्रोत्साहयतीत्यर्थः। परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यां। नियतकालं भृत्यास्वी-
करणं परिक्रयस्तत्करणं संप्रदानं वा स्यात्। शताय शतेन वा परिक्रीतः। तादर्थ्ये चतुर्थी
वाच्या। मुक्तये हरिं भजति। क्लृपि संपद्यमाने च। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते। संपद्यते जाय-
ते। उत्पातेन ज्ञापिते च। वाताय कपिला विद्युत्। बलिरक्षितहितयोगे च। ब्राह्मणाय रक्षि-
तं। कुबेराय बलिः। गोभ्यो हितं। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। क्रियार्था क्रि-
योपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात्। फलेभ्यो या-
ति फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः। तुमर्थाच्च भाववचनात्। तुमर्थाद्भाववचनाद्घञाद

यस्तद्वन्ताच्चतुर्थीस्यात् । यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगा
च्च । एभिर्योगेचतुर्थीस्यात् २ । ३ । नमःस्वस्तिराज्ञेसोमायस्वाहापितृभ्यःस्वधाअलंमल्लोमल्ला
यवषडिन्द्रायेत्यादि । अलमितिपर्याप्त्यर्थग्रहणं । तेन दैत्येभ्योहरिरलंप्रभुःशक्तःसमर्थः
ः आशिषि च षष्ठीवाधितुंचकारः । स्वस्तिगोभ्योभूयात् । उपपदविभक्तेःकारकविभक्ति
र्बलीयसी । नमस्करोतिदेवान् । मन्यकर्मण्यनादरेविभाषाऽप्राणिषु । [illegible] प्राणि

ते नम — तृणं वा ३

वर्ज्जे मन्यतेः कर्म्मणि चतुर्थीवास्यादनादरे । नत्वांतृणायमन्ये । अनादरेकिं । दृढंत्वाम
न्ये । अप्राणिष्विति । नौकाकान्नशुकशृगालवर्ज्जेष्वितिवाच्यं । तेन नत्वांनावंमन्येयाइ
त्यादि । गत्यर्थकर्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौचेष्टायामनध्वनि । गत्यर्थानांकर्म्मण्यध्ववर्ज्जे

॥ एतान्प्राणिनश्चवर्ज्जयित्वा अन्येषुप्राणिष्वप्राणिषुकर्म्मभूतेषुसत्सुकर्म्मणिचतुर्थीभवत्येव
अनादरेद्योत्ये

१०८ प्रा शि

द्वितीयाचतुर्थ्योर्स्तः। येषामां। अन्नं अन्नन्ति अन्नापअन्नतिवाक्कुलः। येषामां किं। मनसा वनं प
ति। अनश्चनि किं। काशीमार्गं याति। उत्पथगतो नु स्यादेव। उत्पथेन पथे गच्छति। द्वितीयाग्रह
णं कृयोगे षष्ठीं बाधितुं। ग्रामासा पर्यंतश्चामेगंता। ध्रुवमपाये पादानं। अपायो विश्लेषस्त
स्मिन्साध्ये यद्ध्रुवमवधिभूतं तदपादानसंज्ञं स्यात्। अपादाने पंचमी। अपादाने कारके
पंचमी स्यात्। ग्रामादायाति। धावतोश्वात्पतति। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानां तदपादा
दानं। पापाज्जुगुप्सते। पापाद्विरमति। धर्मात्प्रमाद्यति। भीत्रार्थानां भयहेतुः। अपार्थानां
त्राणार्थानां [illegible] च योगे भयहेतुरपादानं स्यात्। चोराद्बिभेति। चोरात्त्रायते। परा
जेरसोढः। पराजेः प्रयोगे असह्योऽर्थः अपादानं स्यात्। पापात्पराजयते। वारणार्थानामी

षिनः। वारणार्थानांप्रयोगेईप्सितोऽर्थःऽपादानंस्यात्। यवेभ्योगांवारयति। अन्तर्द्धौयेनाद
र्शनमिच्छति। अन्तर्द्धिर्व्यवधानं। तत्रनिमित्तमात्मनोयेनादर्शनमिच्छतितदपादानंस्यात्। मा
तुर्निलीयतेश्रीकृष्णः। आख्यातोपयोगे। उपयोगेविद्या[illegible]स्वीकारेआख्यातापदानसंज्ञःस्या
त्। उपाध्यायादधीते। उपयोगेकिं। गायनस्यशृणोति। जनिकर्तुःप्रकृतिः। जायमानस्यप्र
कृतिर्हेतुरपादानंस्यात्। ब्रह्मणःप्रजाःप्रजायते। भुवःप्रभवः। भवनंभूः। भूकर्तुःप्रभ
वस्तथास्यात्। हिमवतोगंगाप्रभवति। प्रथमेदृश्यतइत्यर्थः। ल्यब्लोपेकर्मण्यधिकर
णेचपंवर्तुःप्रभवस्तथास्यात्। हिमवतोमी। वाच्या। प्रासादात्प्रेक्षते। आसनात्प्रेक्षते। प्रा
सादमारुह्यासनमुपविश्येत्यर्थः। प्रश्नाख्यानयोश्च। कस्मात्त्वंनद्याः। यतश्चाध्वकाल

कौ २

प्र·पु·
६३
63

निर्मीणं तत्र पंचमी। तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ। कालात्सप्तमी। वनाद्ग्रामो योजनं योजन
नेवा कार्त्तिक्याः। आग्रहायण्यां मासे। अन्यारादितरर्त्तेदिक्छब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते। ए।
ते युक्ते पंचमी। अन्य इत्यर्थग्रहणं। अन्यः कृष्णात्। भिन्नो रामात्। आराद्ग्रामात्। इतरो
रामात्। ऋते कृष्णात्। दिक्छब्दात्। पूर्वो ग्रामात्। अपमस्मात्पूर्वः। अञ्चूत्तरपदं। प्रा
क् ग्रामात्। आच् दक्षिणा ग्रामात्। आहि। दक्षिणाहि ग्रामात्। आरभ्यार्थयोगे पीति के।
चित्। मर्यादारभ्यामवास्त्र स्तिसेभ्यो ह रिः। बहिर्योगे वा। ग्रामाद्बहिः। अपपरी वर्जने।
एतौ वर्जनकर्मप्रवचनीयौ स्तः। आङ् मर्यादावचने। आङ् मर्यादायामुक्तः संज्ञः। वर्जनग्रहणा
दभिविधावपि। पंचम्यपाङ्परिभिः। एतैः कर्मप्रवचनीययोगे पंचमी स्यात्। अपहरेः।

राम
६३

६२

परिहरेः संसारः। परि त्रिवर्ज्जने। लक्ष्मणाद्दोत्तुहरिपरि। आमुक्तेः संसारः। आ सकलात्। कृष्ण

। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः। एतयो रर्थयोः प्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। प्रतिनिधिप्रतिदाने

च पञ्चमी स्यात्। पञ्चम्यात्प्रति। निधिप्रतिदाने सत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी स्यात्। प्रद्युम्नः

कृष्णात्प्रति। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्। अकर्त्तर्यृणे पञ्चमी। ऋणाद्धेतौ रकर्त्तृत्वेन वि

वक्षितात्पञ्चमी स्यात्। शतात् बद्धः। अकर्त्तरि किं। शतेन बद्धः। विभाषा गुणेऽस्त्रियां॥ गुणे

हेतावस्त्रीलिङ्गे वा पञ्चमी स्यात्। नीयेस्तः। जाड्यात्। जाड्येन वा बद्धः। गुणे किं। धनेन कुलं। अस्त्रि राम

यां किं। बुद्ध्या मुक्तः। योगविभागाद्द्वितीयाऽपि। पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यां॥ एभि

र्योगे तृतीया वा स्यात्। पञ्चमी द्वितीये। पृथग्रामेण रामात्। रामं वेत्यादि। करणे च स्तो

काल्पकृछ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य। एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापंचम्यौ स्तः। स्तो
केन मुक्तः। स्तोकान्मुक्तः। इत्यादि। अद्रव्ये किं। स्तोकेन विषेण हतः। दूरान्तिकार्थेभ्यो द्विती
या च। एभ्योऽसत्वार्थेभ्यः प्रातिपदिकार्थे द्वितीयापंचमी तृतीया स्युः। ग्रामस्य दूरं ग्रामस्या
न्तिकं। दूराद्दूरेण वा। इति पंचमी। षष्ठी शेषे। उपयुक्तादन्यः कारकप्रातिपदिकार्थव्य
तिरिक्तः स्वस्वामिसंबंधादिः शेषः। तत्र षष्ठी स्यात्। यद्वा अप्रधानं शेषः। तेन द्वयोः प
र्यायेण वा न स्यात्। राज्ञः पुरुषः। कर्मणोऽपीति केचित्। अनुकरोति भवतो नारायण
स्य। मन्नं शंभोश्चरणयोः। षष्ठी हेतुप्रयोगे। हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात्।
अन्नस्य हेतोर्वसति। सर्वनाम्नस्तृतीया च। सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे तृतीया स्यात् षष्ठी च॥

कस्यहेतोर्वसति केन वा हेतुना। सर्व्वनामप्रयोगे निमित्तकारणहेत्वर्थेषु सर्व्वासामिष्टिः। किं
निमित्तं केन निमित्तेनेत्यादि। एवं किं कारणं। किं प्रयोजनं। किमर्थमित्यादि। निमित्तादिप्र
योगे सर्व्वमामाप्रयोगेपि प्रातिपदिकमात्रात् तृतीयादय इति केचित्। ज्ञानेन निमित्तेन ह
रिः सेव्यः। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। एतद्योगे षष्ठी स्यात्। दक्षिणतो ग्रामस्य पुरस्ताद्ग्रामस्य
एनपा द्वितीया। एनपा योगे द्वितीया स्यात् षष्ठी च। दक्षिणेन ग्रामं। ग्रामस्य वा। दूरान्ति
र कार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यां। दूरान्तिकार्थयोगे षष्ठी वा स्यात् पक्षे पंचमी च। दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रा
मात् वा। ज्ञोऽविदर्थस्य करणे। जानातेरज्ञानार्थस्य करणे षष्ठी स्यात्। सर्पिषो जानीते सर्पि
षा उपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः। अविदर्थस्य किं। स्वरेण पुत्रं जानाति। अधीगर्थदयेशां।

कर्म्मणि। एषां कर्म्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात्। अधीगर्थाः स्मरणार्थाः। मातुर
ध्येति। पितुः स्मरति। सर्प्पिषो दयते। जगतामीशे। शेष इत्येव। मातरं स्मरति। कृञः प्रति
यत्ने। गुणाधानेऽर्थे कृञः कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। एधोदकस्योपस्कुरुते। रुजार्थानां भाववच
नानामज्वरेः। भावकर्तृकाणां रुजार्थानां ज्वरिवर्जितानां कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। चौरस्य
रुजति रोगः। भाव इति किं। नदी कूलं रुजति। अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यं। चौरं ज्वरयति। सं
तापयति वा। शेष एव। चौरं रुजति। आशिषि नाथः। नाथतेः कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। आशिषि।
सर्प्पिषो नाथते। सर्प्पिर्म्मे भूयात्। आशिषि किं। बटुं नाथयति। याचत इत्यर्थः। जासिनिप्रह
णनाटक्राथपिषां हिंसायां। एषां हिंसार्थानां कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। चौरस्योज्जासयति। नि

प्रासंहितो व्यत्यस्तो । विपर्यस्तो वा । चौरस्य निप्रहंति । निहंति । प्रहंति । निप्रणिहंति वा । चौर
स्योत्क्राथयति । क्राथयति । पिनष्टि । हिंसायां किं । धानाः पिनष्टि । शेषएव । चौरं निहंति । व्य
वहृपणोः समर्थयोः । एतयोर्थे तुल्यव्यवहारे समानार्थयोः कर्मणि षष्ठी । शतस्य व्यवह
रते । पणते वा । समर्थयोः किं । शलाकां व्यवहरति । विक्षिपतीत्यर्थः । ब्राह्मणं पणायति ।।
स्तौतीत्यर्थः । शेषएव । शतं व्यवहरते । दिवस्तदर्थस्य । द्यूतार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी
। शतस्य दीव्यति । विभाषोपसर्गे । संतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति । यजेश्चैरणो यज्ञेः स्वकर ।
णे वा षष्ठी स्यात् । घृतस्य यजते । घृतेन वा । सोमस्य यजते । कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे । कृ
त्वोर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे षष्ठी स्यात् । पंचकृत्वोह्नो भुंक्ते । द्विरह्नो भुंक्ते । शेषएव

स्व ।

का २

द्विरहन्यधीनो । कर्तृकर्म्मणोः कृति । कृत्प्रयोगे कर्तरि कर्म्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः
ः जगतः कर्ता कृष्णः । कृति किं । तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वी कटं । शेष इति निवृत्तं । उभयप्राप्तौ क
र्म्मणि । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तत्र कर्म्मण्येव षष्ठी स्यात् । चित्रं गवां दोहो गोपेन । स्त्री
प्रत्यययोरकाकारयोः प्रयोगे नेति वाच्यं । भेदिकाः विभित्सा वा । रुद्रस्य जगतः । शेषे स्त्रीप्र
त्यये वा । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेः हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दा
नामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा । क्तस्य च वर्त्तमाने । वर्त्तमानेर्थे क्तस्य योगे षष्ठी
स्यात् । म[illegible]तां मतः । नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठी विवक्षायां [illegible]तां गतं । कर्तृस्तु । स
ङ्गितं । अधिकरणवाचिनश्च । क्तस्य प्रयोगे षष्ठी । इदमेषामासितं । न लोकाव्यय

लो २

तसो ५

निष्ठाखलर्थतृनां। एषां प्रयोगे कर्त्तरि कर्मणि न षष्ठी। लादेशाः कुर्वन्कुर्वाणः। वक्ता वा

न्। वक्राणः चक्रिवान्। स्तौषि हरिः ७। हरिं दिदृक्षुः। अलंकरिष्णुर्वा। उक। दैत्यान्घातुको

हरिः। कमेर निषेधः। लक्ष्म्याः कामुकः। अव्ययं। जगत्सृष्ट्वा। सुखं कर्तुं निष्ठा दैत्या

न्हतवान्। विष्णुना हता दैत्याः। खलर्थो। ईषत्करः प्रपंचो हरिणा। तृन्निति प्रत्या

त्र कारेणानकारेण प्रत्याहारः। शानन्चैश्। सोमं पवमानः। चानश्। आत्मानं मंडय

मानः। शतृ। वेदमधीयन्। तृन्। कर्त्ता लोकान्। द्विषः शतुर्वा। मुरस्य मुरं वा द्विषन्। अके

नोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः। भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थस्येनश्च योगे कर्मणि

न षष्ठी स्यात्। सतः पालकोवतरति। व्रजं गामी। सुखम्भराणं दायी। कृत्यानां कर्त्तरि

दा२ - त ३

श्रियै ५

प्र.मु.
६७
67

वा । कृत्यानां प्रयोगे कर्त्तरि वा षष्ठी स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । तुल्ययप्रयोगे कृत्ये षष्ठी न । नेतव्या
व्रजं गावः कृष्णेन । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां । तुल्यार्थैर्योगे तृतीया षष्ठ्यौ स्तः
। कृष्णस्य कृष्णेन वा तुल्यः सदृशः समानो वा युग्मः । अतुल्योपमाभ्यां किं । शिवेषष्ठ्येव वा तुलाउप
मा वा कृष्णस्य नास्ति । चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थ[illegible]हितैः । आशिषि आयु
ष्यार्थैर्हि[illegible]गे षष्ठी चतुर्थ्यौ स्तः । आशिषि । कृष्णाय कृष्णस्य वा चिरं जीवितं भूयात् । एवं आयु
ष्यादिभिः । तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठी वा । फलैः फलानां वा तृप्तः । इति षष्ठी निरूपिता । आधारोधि
करणं । क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारोधिकरणसंज्ञः स्यात् । सप्तम्यधिकरणे च । अधिक
रणे सप्तमी स्यात् । बाहुल्यात् निकार्थेभ्यः । औपश्लेषिकः सामीपिको विषयो व्याप्तश्चेत्याधारश्चतु

राम
६७

द्वाकटे आस्ते। स्थाल्यां पचति। नद्यां स्नाति। तत्र कैवर्त्तकुरः तेर्षु कुशलः। सर्वस्मिन् स्थितः। वनस्य
दूरे अन्तिके वा। स्नेहविषयस्य कर्म्मणि एव पि। अधीती व्याकरणे। साध्वसाधुप्रयोगे वा। साधुः कृ दू
ष्णो मातरि। आधाके कर्मणि तुले। अर्हाणां कर्तृत्वे अनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये वा। सत्सु त
रत्सु असन्त आसते। असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति। असत्सु तरत्सु सन्त आसते। सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्त
रन्ति। निमित्तात् कर्मसंयोगे पि। चर्म्मणि द्वीपिनं हन्ति। यस्य च भावेन भावलक्षणं। भावः क्रि
या। यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात्। गोषु दुह्यमानासु गतः। सप्तमी
पंचम्यौ कारकमध्ये। कारकद्वयमध्ये यौ त्वयोः कालाध्वनोः वर्त्तमानाः। अद्य भुक्त्वा यं द्व्यहे द्व्यहाद्वा द्वा। अनं
भोक्ता। इहस्थोयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत्। अधिकेन योगे पि। तिके चित्। लोके लोर

प्र॰सु॰
६८
68

कान्दाधिको हरिः। अधिरीश्वरे। स्वस्वामिसंबंधेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। यस्मादधिकं यस्य चे
श्वरवचनं तत्र सप्तमी। अधिकार्थेनेश्वरार्थेन च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते सप्तमी स्यात्। उप परार्द्धे
हरेर्गुणाः। स्वात्स्वामिनो वाधिसृक्तिः॥ अधिर्नु विरामः। अधिर्रमेरः। षष्ठी। वानादरे। अनाद
राधिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। रुदतः प्राव्राजीत्। रुदति। प्राव्राजीत्। स्वा
मीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च। एभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। गवां स्वामी गो
षु स्वामी। आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां। आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। तात्पर्यार्थे। आयुक्तः। कु
शलो वा हरिपूजने। हरिपूजनस्य वा। तात्पर्यार्थे इति किं। आयुक्तो गौः शकटे। ईषद्यु
क्त इत्यर्थः। यतश्च निर्द्धारणं। जातिगुणक्रियाभिरेकदेशविवेचनं यतः स्यात्ततः षष्ठीस

राम
६८

कु ३

सप्तमी वा । नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शी-
घ्रः । पंचमी विभक्ते । विभक्ते वर्त्तिनि निर्द्धारणाश्रये पंचमी स्यात् । उदीच्या दाक्षिणात्येभ्यः श्रो-
त्रियाः । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । आभ्यां योगे सप्तमी स्यात् अर्चायां मातरि
साधुर्निपुणो वा । अर्चायां किं । साधुर्भृत्यो राज्ञः तत्त्वकथने । अप्रतेः किं । साधुर्मा-
तरं प्रतिवृत्तः । अप्रत्यादौ वाच्यं । साधुर्मातरं परि अनु वा । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥
वा सप्तमी । प्रसितः प्रसक्तः । उत्सुको वा हरिणा हरौ वा । नक्षत्रे च लुपि । लुबन्तान्नक्षत्रशब्दात् तृती-
या वा स्यात् । अधिकरणत्वात् पक्षे सप्तमी । पुष्येण पुष्ये वा गच्छन्ति । पुष्ययुक्ते काल इत्यणः ।
लुपि किं । पुष्ये शनिः । अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालाध्वना वेभ्यायावाहितीपातिके चित्र । न

प्र॰सु॰
९९

शीं नद्यां वा वसति। एत्रिंरात्रो वा प्येते। क्रोशं क्रोशे वा वसति। ग्रामे यागं वा तिष्ठति। इति सप्तम्य
र्थाः॥ ॥अथ समासप्रक्रिया॥ समर्थः पदविधिः। पदयोः पदानां वा विधिः समर्थाऽश्रित
एव स्यात्। समासश्चतुर्द्धा। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः
।द्विगुकर्मधारयौ तत्पुरुषभेदौ॥ अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वंद्वः॥
समासार्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः। अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासं
प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यांतवचनेषु। एषु
र्थेषु वर्त्तमानं सुबंतं समर्थमव्ययं समर्थेन सुबंतेन सह नित्यं समस्यते स समासोऽव्ययी
भावसंज्ञः स्यात्। वचनमिति प्रत्येकं संबध्यते। एकपदार्थे कस्यचित्समासप्रयोजनं। वि

राम
९९

व ७

सम्बोधनाय दर्शयति। हरौ अधि कृत्यैति विग्रहे। हरौ अधि इति स्थिते। प्रथमानिर्दिष्टं समास
उपसर्जनं। समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात्। उपसर्जनं पूर्वं॥ समासे उप
सर्जनं प्राक्प्रयोज्यं। इति अधेः प्राक्प्रयोगः॥ कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वं। सुपो धातुप्रा
तिपदिकयोः। एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात्। साधुत्वात्तिः॥ अव्ययीभावश्च। अव्ययीभा
वोऽव्ययसंज्ञं स्यात्॥ सुपो लुक्। अधिहरि पूर्ववत् कृष्णा समर्थं किं संतिगृह्णा हरौ। अधिगच्छ
तात्। अत्रानन्वयात् पाठ समासः॥ समीपे॥ कृष्णस्य उप। अत्र प्राग्वत् समासादिनाव्ययीभा
दन्तात्त्वं प्रथमायाः। अदन्तात्त्व्ययीभावात् सुपो न लुक्। तस्य पञ्चमीं विना अमादेशः। कृष्ण
स्य समीपं उपकृष्णं। उपकृष्णाद्गृतः। तृतीयासप्तम्योर्बहुलं॥ अदंतादव्ययीभावात्तृती।

प्र· सु·
७०
70

यासमस्यार्थउत्तममभावः स्यात् । उपकूलं । उपकूले न वा कार्यं । उपकूलं उपकूले वा । स्थितः
। वद्बुलमितिक्व वित्स्यात् ॥ क्व वित्रस्यात् । क्व विश्रितिड्डमपिस्यात् । क्वापि विद्वास्यात् । क्व विद ।
स्पदेवस्यादित्यर्थः ॥ तेन सुमद्रमुन्मभावः संपत्रिरितिभेदः । साकल्यात् तृणेन सह सकलमग्निर
सत्तृणम् । अत्र वचने । अग्निग्रंथपर्यंतमधीतमित्यर्थः । यथा । सादृश्ये । अत्र सादृश्यपार्श्वेया । पाश्चा स्त
सुपानित्यं समस्यते समासो ऽव्ययीभावसंज्ञः स्यात् । सादृश्य निरासापेतत । श किं मनति क्राम्यय
याश्च । किंसादृश्येपतुः । यथा । हरिस्तृणाहरः । यावदवधारणे । यावदित्येतद् अवधारणार्थे सुपा नित्यं सम
समस्यते सोऽव्ययीभावः । यावन्तः श्लोकास्तावन्तो ऽच्युतप्रणामाः । यावच्छ्लोकम् । विभाषा । विभाषे
त्ययमधिकारः । यदितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा स्यात् । अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ।

न्नगंगमित्यादौ समासान्तस्यानित्यमभावः। उन्मत्तगंगं मित्यत्र अन्यपदार्थे च संज्ञायामित्यनेनाव्ययीभा
वः समासः। समृद्धौ। मद्राणां समृद्धिः सुमद्रं। व्यृद्धौ। दुर्यवनम्। अर्थाभावे। अव्ययीभावश्चात्र
व्ययीभावो नपुंसकं स्यात्। ह्रस्वो नपुंसके ह्रस्वत्वं। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं। अत्यये। अतीतौ हि
हिमानि हिमम्। असंप्रति। नायं निद्राकालः। अतिनिद्रम्। शब्दप्रादुर्भावे। इतिहरि। हरि
शब्दप्रकाश इत्यर्थः। पश्चात्। विष्णोः पश्चादनुविष्णु। योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्ति
सादृश्यानि यथार्थाः। रूपस्य योग्यमनुरूपम्। विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु। आनुपूर्व्ये। ज्ये
ष्ठमनुक्रमस्य अनुज्येष्ठं। यौगपद्ये। अव्ययीभावे चाकाले। सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु का
ले। चक्रेण युगपद्धि भुवः सचक्रम्। समं पुत्रम्। कालेन तु। सह पूर्वाह्णम्। सादृश्ये। हरेः

सादृश्यं सहरि। यथार्थ्ये त्विन्न सिद्धं गुणएवं ते पि सादृश्ये पस्यादिति पुनर्वचनं सदृशः सख्या सः।
सखिा संपन्नो। क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रं सः। अरुद्धेराधिक्यं समृद्धिः। अनुरूप आत्मभावः सं
पत्तिरिति भेदः। साकल्ये। तृणोनविन्द्रसकलमत्तिसत्तृणम्। अत्रवचनं। अग्निग्रंथपर्यंतम
धीते। सा ग्नि। यथा। सादृश्ये। असादृश्यार्थे यथा वृद्धिशब्दः सुपा नित्यं समस्यते समासोऽव्ययी
भाव संज्ञः स्यात्। सादृश्य निरासापेनतः। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति। सादृश्ये तु। यथा
हरिस्तथा हरः। पाव द वधारणे। यावदित्य नदवधारणार्थे सुपा नित्यं समस्यते सोऽव्ययीभा
वः। पावन्तः श्लोकास्तावन्तो ऽच्युतप्रणामाः। यावच्छ्लोकं। विभाषा। विभाषेत्ययमधिका
रः। यदितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा स्यात्। अपपरिवहिरंचवः पंचम्या। एते पं

वाप्यावासमस्यन्तेसप्राक्तंत्तः स्यात्॥ अपविष्णुसंसारः॥ अपविष्णोः॥ परिविष्णु परिविष्णोः॥ बहि

र्वनं॥ बहिर्वनात्॥ प्राग्वनं॥ प्राग्वनात्॥ आङ्मर्यादाभिविध्योः॥ आङ् सीमायं अर्थः पंचम्यासम

स्यतेवासप्राक्तंत्तः॥ आमुक्तिसंसारः॥ आमुक्तेः॥ अभिविधौ॥ आबालं हरिभक्तिः॥ आबालेभ्यः॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये॥ चिह्नवाचिनासह अभिप्रती आभिमुख्यार्थेवासमस्येते॥ अभ्यग्नि

शलभाः पतन्ति॥ अग्निमभि॥ प्रत्यग्नि॥ अग्निंप्रति॥ लक्षणेनेति किं॥ द्वारकां प्रतिगतः॥ अनुर्यत्समया॥

समयासामीप्यं यस्य सामीप्यवाची अनुस्तेन सह वासमस्यते सप्राक्तंत्तः॥ अडेः समीपमन्व

ड्डि॥ यस्य चायामः॥ यस्य चायामः॥ यस्य दैर्घ्यवाची अनुस्तेन लक्षणेन सह समस्यते वा॥ अनुगंगं

काशी॥ गंगा दैर्घ्येणात्र काशी दैर्घ्यं वाच्या॥ अनुस्तेन लक्षणेन सह समस्यते वा॥ अनुगंगं काशी॥

प्र.सु.
७३
73

गंगादैर्घ्येणात्रकाशीदैर्घ्यंलक्ष्यते।तिष्ठद्गुप्रभृतीनिच।कालविशेषेनिपात्यन्ते।सप्र०कृन्तः।तिष्ठं
ष्ठितिगावोयस्मिन्कालेसतिष्ठद्गु।एवंवहद्गु।आयतीगवं।खलेयवम्।लूनयवम्।पूतयवम्।संहृ
तयवमित्यादि।पारेमध्येषष्ठ्यावा।पारेमध्येशब्दौवाषष्ठ्यासमस्येतेसोऽव्ययीभावः।षष्ठीसमासा
वाद।एदन्तत्वंचानयोर्निपात्यते।गंगायाःपारंपारेगंगं।मध्येगंगं।पक्षेतत्पुरुषः।गंगापारम्।गं
गामध्यं।नेहएत्वं।महाविभक्त्यानवाक्यमपि।गंगायाःपारं।संख्यावंश्येन।वंशोद्विधाविद्ययाज
न्मनाच।तत्रभवोवंश्यः।तद्वाचिनासंख्यावासमस्यतेसप्र०कृन्तः।द्वौमुनीवंश्यौ।द्विमुनि।त्रि
मुनिव्याकरणस्य।विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां।त्रिमुनिव्याकरणं।नदीभिश्च।नदीभिः
संख्यासमस्यतेसोऽव्ययीभावः।समाहारेचायमिष्यते।सप्तगंगं।द्वियमुनं।अन्यपदार्थेचसं

राम
७२

१नेर

ज्ञापं। नदीभिः सहसु॰ वन्नं समस्यते अन्यपदार्थे नीन्नि सोऽव्ययीभावः। उन्मत्तगंगं देशः। वाधिका
रे एवायं नित्यसमासः। नाम्नि किम्। शीघ्रगंगो देशः। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः। शरदादिभ्य एव
स्मात्समासान्तोऽव्ययीभावे। उपशरदं। प्रतिविपाशं। शरत्। विपाश्। अनस्। मनस्। उपानह्। दि
व्। हिमवत्। अनडुह्। दिश्। दृश्। विश्। चेतस्। चतुर्। त्यद्। तद्। यद्। कियत्। जराया जरस्।
वा। उपजरसं। भावे वमरध्यापांतोयप्रत्ययान्तस्तद्धितसंज्ञाः स्युः। यथेति वा। प्रयस्तं अद्विमोपरः प
रोक्षमित्यत्र पारस्करादित्वात्सुट्। श्रीभोजस्तु परःशतं निपातं मन्यते। समस्तं। अन्वृत्तम्॥
अ नश्च। अन्नन्तादव्ययीभावाद्वा स्यात्। नस तद्धिते। नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते। उप
४ उपराजं। प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः। एभ्योऽक्ष्ण एव स्यात्। अक्ष्णशब्दाद्विहितो मसंज्ञायां। तद्धि
ताः। अतः प ३

प

प्र॰ मु॰

७२

73

राज्ञो। अध्यात्मम्। नपुंसकादन्यतरस्यां। अन्नन्तं यत्क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टच्वा स्यात्। उपचर्म
म्। उपचर्म। नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः। एभ्योऽव्ययीभावाट्टच् स्यात्। उपनदम्। उपनदि। उपपौ
र्णमासं। [illegible] उपपौर्णमासि। इत्यादि। झयः। झयन्तादव्ययीभावाट्टच्वा स्यात्। उपसमिधं।
उपसमि[illegible]त्। [illegible] गिरेश्च सेनकस्य। गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टच्वा स्यात्। सेनक।
स्य मते। पूजार्थं उपगिरं। उपगिरि॥ ॥ इत्यव्ययीभावः॥ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः।
॥ द्वितीयान्तं सुबन्तं समर्थैः श्रितादिभिः प्रकृतिभिः सह वा समस्यते स समासस्तत्पुरुषः। कृष्णं श्रितः। कृष्णश्रि
तः। कालं अतीतः कालातीतः। नरकं पतितः। नरकपतितः। ग्रामं गतः ग्रामगतः। तरंगान् अत्यस्त
तरङ्गात्यस्तः। सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः। सुखमापन्नः सुखापन्नः। गम्यादेरिति। ग्रामं गामी ग्रा

राम

७२

मगामी। ग्रामं गमी। ग्रामगमी। अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः। समर्थ किम्। पश्य कष्टं श्रित स्वं साधुर्नाम। स्व

यं क्तेन। स्वयं क्तेन समस्यते स च प्राक्कं तः। स्वयंकृतं। खट्वा क्षेपे। खट्वा द्वितीयान्तं क्तेन समस्यते निन्दायां। खट्वा

रूढो जाल्मः। नित्यपो किं खट्वामारूढः गुरुः ध्यायः। ईषदकृता। ईषदित्यव्ययमकृदन्तेन समस्यते। ईषत्पिं

गलः। सामि। सामीत्यव्ययं क्तेन समस्यते। सामिकृतं। अर्द्धं कृतमित्यर्थः। कालाः। कालवाचिनो द्वितीया

न्ताः क्तेन समस्यन्ते। अनत्यन्तसंयोगे पि। मासप्रमितः। मासं प्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः। अत्यन्तसंयोगे च। क्तेनेति निवृ

त्तं। कालवाचिनो द्वितीयान्ता अत्यन्तसंयोगे समस्यन्ते। मुहूर्त्तं सुखं मुहूर्त्तसुखं। तृतीया तत्कृतार्थेन गु

णवचनेन। तृतीयान्तं समर्थेन तृतीयान्तार्थकृत गुणेनार्थेन च समस्यते। शंकुलया खंडः शंकुलाखं

डः। धान्येनार्थो धान्यार्थः। तत्कृतेनेति किम्। अक्ष्णा काणः। समर्थ किम्। नार्थः शंकुलया खंडो सो ग्रा

वणा। समर्थत्ववृत्तिः सर्वत्र समासे न द्वित्वे वक्तव्या। पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्ल

प्र. सु.
७४
७५

देण ॥ एभिः तृतीया समस्यते। मासेन पूर्वः मासपूर्वः ॥ एवं सदृशादौ। अवरस्येष्टिः ॥ मासावरः ॥ कर्तृ
करणे कृता बहुलम्। कर्तरि करणे वा तृतीया कृदन्तेन समस्यते बहुलं। हरिणा त्रातो हरि
त्रातः। नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ॥ अन्नेन व्यंजनं। व्यंजनवाचि तृतीयान्तं अन्नवाचिना समस्य
ते। क्षीरेण सिक्त ओदनः क्षीरोदनः ॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम्। मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं
भक्ष्येण समस्यते। गुडेन मिश्रा धाना गुडधानाः ॥ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः
। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थी वा समस्यते। न तदर्थेन प्रकृतिविकार
भाव एवेष्टिः ॥ यूपाय दारु यूपदारु। अन्यत्र न। रंधनाय स्थाली। अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिं
गता च। द्विजायायं द्विजार्थः सूपः ॥ द्विजार्था यवागूः ॥ द्विजार्थं पयः ॥ भूतबलिः ॥ गोहितं। गो

राम
७४

सुखस्त्रागोरक्षितं । पंचमीभयेन । पंचमीभयेनवासमस्यते स तत्पुरुषः । चौराद्भयम् । चौरभयम् । व्या
घ्राद्भयं । व्याघ्रभयम् । भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यं । मृतभीतम् । वृकभीतः । वृकभीतिः । वृक
भीः । वृकल्लोहके ग्रामनिर्गतः । अधर्म्मजुगुप्सुरित्यादि ॥ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरः ।
ल्पशः । एभिः पञ्चमी क्वचित्समस्यते । सुखादपेतः सुखापेतः । इत्यादि । अल्पशः किं । प्रासा
दात्पतितः इत्यादौ न । विप्रा स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । एतानि पञ्चम्यन्तानि क्तेन वा
समस्यन्ते । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थयोः । कृच्छ्रान्मुक्तः । पञ्चम्या
स्तोकादिभ्य इत्यलुक् । षष्ठी । षष्ठ्यन्तं समर्थं सुबन्तेन समस्यते वा । राज्ञः पुरुषः । राजपुरुषः
। कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् । षष्ठीसमासनिषेधापवादः । व्यासस्य

ग

प्रसु· ७५ 75 ६५

कृतिः। व्यासकृतिः। भारतश्रवणं। याजकादिभिश्च। एतैः षष्ठी समस्यते। वक्ष्यमाणनिषेधा
पवादः। द्विजयाजकः। याजक। पूजक। परिचारक। परिवेषक। स्नातक। अध्यापक। उन्मा
दक। उत्सादक। उद्वर्तक। उत्पादक। होतृ। पोतृ। भर्तृ। ग्रहरणपतियोगेण केन समस्यन्ते इ
ति वाच्यम्। ग्रहगणकः। पत्तिगणकः। न निर्धारणे। निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते। नृ
णां द्विजः श्रेष्ठः। प्रतिपदविधाना षष्ठ्यां न समास इति वाच्यं। सर्पिषो ज्ञानम्॥ पूरणगुणसु
हितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन। एतदर्थैः षष्ठी न समस्यते। पूरणे। सताषष्ठः।
गुणे। पटस्य शौक्ल्यं। भावप्रत्ययान्तो गुणवाच्यत्र निषिध्यते। सदा गुणवाचिना न निषे
धः। चंदनगंधः। सुहितं तृप्तिः। फलानां तृप्तः। सत। द्विजस्य कुर्वन्। सतो कुर्वाणः। अव्य

राम ७५

यासतोहहृत्वा।तव्यासतांकर्त्तव्यम्।तव्यतसानुबंधकेन समासोऽन्नवत्येव।द्विजकर्त्तव्यम्।समा
नाधिकरणे।राज्ञो नलुप्य।सति समासे पूर्व्वनिपाता नियमः स्यात्।कस्माधारणः स्यादेव।क्तेन
च पूजायाम्।पूजायां विहितक्तेन षष्ठी न समस्यते।पूजोक्तिरुपलक्षणम्।राज्ञां मतो बुद्धः
पूजितो वा।अधिकरणवाचिना च।क्तेन न समासो न।इदमेषामासितं।मतं तम्भुक्तं वा।क्तेने
ति तिरतं।कर्म्मणि वा।उभयप्राप्तौ कर्म्मणि षष्ठ्या समासो न।आश्चर्यो गवां दोहो गोपके
नात्।तृजकाभ्यां कर्त्तरि।कर्त्तृषष्ठ्यास्तृजकाभ्यां न समासः।भवतः शायिका।शयनं शायिका।रो
गाख्यापास्तिं तु।तृच्कुलं वकुल ग्रहणाद्वात्वर्थनिर्द्देशो ण्वुल्तृचसेयः।कर्त्रर्थ्यवतस्त्रिधाना
त्र्यो योगे कर्त्तृषष्ठीनेति।तस्तुत्तरार्थः।कर्त्तरि किं।इक्षुभक्षिका।कर्त्तरि च।कर्त्रर्थतृजका

प्र.सु.
७६
७५

स्यांषष्ठ्यान समासः। अपांस्रष्टा। वज्रस्यभर्त्ता। पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः। भूभ
र्त्ता। सतामर्द्धकः। नेति निवृत्तम्। नित्यंक्रीडाजीविकयोः। षष्ठीसमासः। उद्दालकपुष्पभंजिका। जी
विका। यांदंतलेखकः। तदन्त्रनास्ति। वामनमते जीविकायांतजाप्ति। तेनग्रामालंकर्त्तास्यादेत्यात
व्यम्। पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे। पूर्वादयोऽवयववाचकावयविनासमस्यन्ते। एकं
चेद्द्रव्यम्। षष्ठीसमासापवादः। पूर्वकायः। अपरकायः। अधरकायः। एकदेशिना किम्। पूर्वं
नाभेःकायस्य। एकाधिकरणे किं। पूर्वश्छात्राणाम्। सर्वोप्येकदेशेनाह्ना समासः। संख्याविसाय
तिस्नायकात्। मध्याह्नः। सायाह्नः। अर्द्धं नपुंसकं। समांशवाच्यर्द्धशब्दः क्लीबेसवत्तथासमस्य
ते। अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली। क्लीबे किम्। ग्रामार्द्धः। द्रव्यैकत्व एव। अर्द्धं पिप्पलीनाम द्वितीय

राम
७६

त्तीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां। एतानि वा नद्वंत। पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः
।द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा। भिक्षाद्वितीयं। एवं तृतीयादि (तुरीयस्यापि) तुरीयभिक्षा। भिक्षा
तुरीयं। प्राप्तापन्ने च द्वितीयया। एते वा नद्वंत। पक्षे द्वितीयासमासः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः
।जीविकाप्राप्तः। आपन्नजीविकः। जीविकापन्नः। कालाः परमाणिना। परमाणिवाचिना कालाः
समस्यन्ते। मासो जातस्य मासजातः। सप्तमी शौण्डैः। सप्तम्यन्तं समर्थं शौण्डादिभिर्विभाषा समस्य
ते स तत्पुरुषः। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः। सप्तशौण्डधूर्त कितव। व्याड संवीत। प्रवीण अन्तर॥
आधि पटु पंडित। कुशल। चपल। निपुण। कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलाहे रन्यत्रापि।
द्वितीयादिविभक्तीनां प्रयोगाभावात्समासो ज्ञेयः॥ कुगतिप्रादयः। कुगत्यादयो गतिसंज्ञाः प्रादयश्च

कातन्त्रकृत्सु २

प्रसु ७७ 77

समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । सन्पुरुषः । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । कु पापेषदर्थयोः । कुत्सितो विप्रः कुविप्रः । कुई षदुष्णं कोष्णम् । गति । ऊरीकृत्वा इति ऊ । रीकृत्य । समासत्वाद्क्त्वा ल्यप् । अत्र च्वि डाच् प्रत्ययान्तानुकरणेति डाः पि समासः । ऊरीकरोति । प्रादि । प्रकृत्य । प्रकरोति । ऊर्यादि च्वि डाचश्च । ऊर्यादयः च्व्यन्ता डाजन्ताश्च गतिसंज्ञाः स्युः । अनुकरणं सत्त । असत । कारिका । अलो । अत्र [illegible] । कतो । मनसा । पुरसा । अस्तं । अदस् एषामव्ययानां प्रादीनां वा गतिश्चेत्यादिभिः सूत्रैः अर्थ विशेषे प्रक्रियायोगे गतिसंज्ञा ज्ञेयाः । अच्छ गत्यर्थवदेषु । अच्छगत्य । अच्छगच्छति । अच्छोद्य । अच्छ वदति । तिरस । उपाजे । अन्वाजे । साक्षात् प्रभृतयः । अस्तं साधाने उरसि । मनसि । मध्ये पदे निवचने वा । एते कृञि मिश्रे रविसमासाः कृञीत्यादिभिर्वा गतिसंज्ञाः ॥ ति रसोन्तरसपां । गतिसंज्ञस्य

राम ७७

तिरसो विसर्जनीयस्य सो वा स्यात्। कुपोः परयोः। तिरः कृत्य। तिरस्कृत्येत्यादि। हस्तेपाणौ। प्राध्वं
जीविकोपनिषत्। एते कृञि हस्ते पाणौ नित्या श्लिभिन्नेयं गतिसंज्ञाः। हस्तेकृत्येत्यादि। प्राद
यो गत्याद्यर्थे प्रथमया। प्रगतः आचार्यः। प्राचार्यः। प्रान्तेवासी। दुर् इति दाकृद्धयोः। दुर्नरः। दुर्नरः।
दुःकृतं। स्वतीपूजायां। सुश्रीः। अतिराजा। अतिशयातिक्रमयोश्च। सर्वत्र। अतिज्ञः। आङीषदर्थे
मिथ्यायोगः। आबद्धं। आमगरं। अत्याद्यः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया। अतिक्रान्तो मालामिति विग्रहे। ए
कविभक्तिश्चापूर्वनिपाते। विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात्। ननु तस्य पूर्वनि
पातः। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। गोन्तस्त्रीप्रत्ययान्तयोरुपसर्जनयोर्ह्रस्वः स्यात्। अतिमालः। अति
गंगः। वेलामुत्क्रान्तः उद्वेलः। मुखमभिप्रपन्नो अभिमुखः। अध्वप्रतिगतः प्रत्यध्वः। विभाषानुवृत्ते

प्र॰सु॰
१८
78

तिरसो विसर्जनीयस्य सो वा स्यात्। कुध्योः परयोः। तिरःकृत्य। तिरस्कृत्येत्यादि। हस्तेपाणौ। प्रा
ध्वं जीविका। उपनिषत्। एते कृञि हस्तेपाणौ विवाहादिमिन्नित्यं गतिसंज्ञाः। हस्तेकृत्येत्यादि॥
प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया। प्रगतः आचार्यः। प्राचार्यः। प्रांतेवासी। दुर् निंदा कृच्छ्रयोः। दुर्नरः
। दुःकृतं। स्वती पूजायां। सुश्रीः। अतिराजा। अतिशयातिक्रमयोश्च सूक्तिः। अतिस्तुतः। आङी
षदर्थेभिव्याप्तौ। आबद्धं। आनगारं। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया। अतिक्रांतो मालामिति वि
ग्रहे। एकविभक्ति चापूर्वनिपाते। विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् न तु त
स्य पूर्वनिपातः। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। गोन्तस्त्रीप्रत्ययांतयोरुपसर्जनयोर्ह्रस्वः स्यात्। अति
मालः। अतिगंगः। वेलामुकूलः। उद्वेलः। सुखमाभिप्रपन्नो अभिमुखः। अक्षिप्रतिगतः प्रत्यक्षः

राम
१८

रर्द्धपिप्पलीत्यादौ नोपसर्ज्जनत्वं स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् ॥ अतितरीः । अतितंत्रीः । अतिलक्ष्मीः । अ
तिश्रीः । इत्यादौ ह्रस्वो न । ईयसो बहुव्रीहेर्न्नी । बहुश्रेयसी पुरुषः । अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥
अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलो वसन्तः । वर्म्मणा संनद्धः संवर्म्मा । अर्थेनानुगतो अन्वर्थः ॥
अर्थेन वियुक्तो व्यर्थः । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या । परिग्लानो ध्ययनाय । पर्यध्ययनः । अलं कुमारिः
निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पंचम्या । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः । उवेन नित्यसमासो विभक्त्य
लोपश्चातातिवा वा सप्तमी इवा । वागर्थाविवाक मर्म्म प्रववनीपानां न समासः । वृत्तं प्रति । पूर्वकाले
कसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । एते समानाधिकरणेन समस्यन्ते । सतनत्पु
रुषः । पूर्वकालार्थस्य परकालार्थेन । स्नातानुलिप्तः । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्म्मधारय

भेकार्यनिष्ठत्वेसतीभेकविभक्तिकत्वंकर्म्मधारय

प्र मु॰
७२
७१

समानाधिकरणो पोपधस्तत्पुरुषः सकर्म्मधारयाख्यः॥ पुंवत्कर्म्मधारयजातीयदेशीयेषु। कर्म्मधारये जा
तीयदेशीययोः परतश्च भाषितपुंस्कमनूङ् तत्पूर्वं पुंवत्स्यात्। पुंवत्वात्स्त्रीप्रत्ययलोपः। एकावा
सोशारीव एकशारी। कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः। कर्म्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते। पाचकस्त्री
। एवं समभार्या दत्तभार्या। क्षेत्रभार्या सुकेशभार्या। ब्राह्मणभार्या। एवं पाचकजातीया पाचकदे
शीयेत्यादि। सर्वदेवाः। नरपतिः। इत्यादि। उपमानानि सामान्यवचनैः। उपमानोपमेययोः साधर्म्य
वचनैरुपमानानि समस्यन्ते। घन इव श्यामः घनश्यामः। उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे
। उपमेयमुपमानैर्व्याघ्रादिभिः समस्यते। पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः। सामान्याप्रयोगे किं
। पुरुषो व्याघ्र इव शूरः॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलं। भेदकं भेद्येन समानाधिकरणेन बहुलं।

राम
७९

समस्यते। वृक्षकालत्ता। वृङलोम्नः। कृष्णसर्पादौ नित्यं। रामो जामदग्न्य इत्यादौ नाव्वकविद्धा। नीलमु
त्पलं। नीलोत्पलम्। शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपश्च। शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः। देव
पूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः। नञ्। नञ् समर्थेन सुपा समस्यते। नलोपो नञः। नञो नस्य
लोपः स्यादुत्तरपदे परतः। तस्मान्नुड् विलुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्या
त्। अश्वादन्योऽनश्वः। धर्मविरुद्धोऽधर्मः। पापाभावोऽपापं। नञो नलोपस्तिङि क्षेपे। अपचसि त्वं
जाल्म। निषेधार्थनकारे समासत्वात्र लोपाभावो नैकधेत्यादौ ज्ञेयः। आन्महतः समानाधि
करणजातीययोः। महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्। समानाधिकरणे पदे जातीये च परे। महा
देवाः। घासकरविशिष्टेष्वपि वाच्यम्। जातीयप्रत्ययादौ तौशिष्टस्याप्यात्वं। महत्या घासो म

स्या ३

प्र॰मु॰
८०

हाधासः महाकरः महाविशिष्टः । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । तद्धितार्थविषये उत्तरपदे च प
रतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये एकार्थेन समस्येते स तत्पुरुषः । पूर्वस्यां शालायां भव इति वि
ग्रहे । दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः । अस्माद्भवाद्यर्थे ञः स्यादसंज्ञायाम् । कर्म्मधारये पुंवद्भावे च
कृते ञ्निमित्तादिवृद्धिः । पौर्वशालः । उत्तरपदे पूर्वशालाप्रियः । द्विगुसमाहारो नास्ति । संख्या
पूर्वो द्विगुः । तद्धितार्थेत्युक्तस्त्रिविधः सोऽयमपरो द्विगुसंज्ञः स्यात् । पंचसु कपालेषु संस्कृ
तः इति विग्रहे । संस्कृतं भक्षाः । सप्तमीसमर्थात्संस्कृतार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् भक्षा
श्चेद्वाच्याः इत्यण् । द्विगोर्विभक्तिलोपे च कृते । द्विगोर्लुगनपत्ये । द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽन
पत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयः तस्य लुक् स्यात् । पंचकपालः पुरोडाशः । अनपत्ये किम् । द्वयोर्मित्रयोर

राम
८०

यस्येद्दे मित्रिः पंचभिर्गोभिः क्रीतः इत्यत्र द्विगोर्लुगनपत्ये। तेन क्रीतं। तेनेति तृतीयांतात् समर्थात् ठञ्
नार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यादिति ठञ्। अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोर्लुगसंज्ञायां॥ अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोः
श्च परस्यार्हीयप्रत्ययस्य लुक् स्यादसंज्ञायां। पंचगुः। उत्तरपदे। पंचगावो धनं यस्य स इत्यत्र द्विगौ
कृते। गोरतद्धितलुकि। गोऽन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तः न तु तद्धितलुकि। अवादेशः
तत्रो वा। बहुव्रीहि। पंचगवधनः। समाहारे। पंचानां गवां समाहृता इत्यत्र समासान्ते तत्कृते। द्विगु
रेकवचनं। द्विगोरर्थः समाहारः एकवत्स्यात् स नपुंसकं। पंस्येकवद्भावः स नपुंसकं स्यात्। पंच
गवं। द्विगोरित्यत्र। परमगावाः। देवगवी। अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः। द्विगोरिति।
ङीप्। त्रिलोकी। आवन्तो वा। त्रिखट्वं। त्रिखट्वी। अनो नलोपश्च वा स्त्रियाम्। पंचकर्मं। पंचकर्मी

अहर्ग्रहणाद्द्वंद्वार्थपरवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति स्त्रीलिंगतायां प्राप्तायां॥

प्र॰मु॰ ८१

।पाद्योदोन।पञ्चपात्रम्।षड्वुर्युगम्।त्रिभुवनं।तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः।संख्याव्ययादेरंगुलं
तस्य तत्पुरुषस्यात्प्रत्ययः स्यात्।द्वे अंगुली प्रमाणमस्य द्व्यंगुलम्।निर्गतमंगुलिभ्यः निरंगुल
म्।अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः।एभ्यो रात्रेरच्॥चकारात्संख्याव्ययादेः॥अहश्च
रात्रिश्च अहोरात्रम्॥इद्वंद्वः॥एकत्वद्भावात्क्लीवता।अन्यत्र तत्पुरुषः॥रात्राह्नाहाः पुंसि॥ए
ते पुंस्येव॥सर्वा रात्रिः॥सर्वरात्रः॥एकदेशे पूर्वं रात्रेः॥पूर्वरात्रः॥अपरं रात्रेः॥अपररात्रः
॥संख्यातरात्रः॥पुण्यरात्रः॥संख्यापूर्वस्य रात्रिशब्दस्य क्लीवता वाच्या॥द्विरात्रम्॥ अति
रात्रः॥राजाहःसखिभ्यष्टच्॥एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्॥महाराजः॥अतिराजः॥अति
राजी॥कृष्णसखः॥महासखः॥त्रिसखम्॥अह्नष्टखोरेव।अह्नष्टखयोरेव टिलोपः स्यात्॥

राम ८१

न्यत्रानुत्तमाह्नः । द्व्यहः ॥ त्र्यहः ॥ ६ ॥ अहनी संभृतो द्व्यहीनः क्रतुः ॥ अह्नः खः क्रतुसमूहे ॥ अहीनः
क्रतुः ॥ नियमः किं । आह्निकम् ॥ पुत्रिर्द्दे शान्त्रेह ॥ मद्राणां राज्ञी ॥ मद्रराज्ञी ॥ अह्नोऽह्न एतेभ्यः ॥
एतेभ्यः सर्वादिभ्यः परस्य अहन्शब्दस्य अह्नादेशः स्यात् द्विपरे ॥ अह्नोऽदन्तात् ॥ अदन्तपूर्वप
दस्थान्निमित्तात्परस्याह्नोनस्य णः स्यात् ॥ सर्वाह्णः ॥ पूर्वाह्णः ॥ संख्याताह्नः ॥ द्वयोरह्नोर्भवः ॥ अ
गोलुकु । द्व्यह्नः ॥ द्व्यह्नप्रियः ॥ अत्यहः ॥ अदन्तादित्युक्तेर्नेह णत्वं । निरह्नः ॥ अह्न इत्यदन्तग्रहणा
न्नेह । दीर्घाह्नी प्रावृट् ॥ न संख्यादेः समाहारे । उत्तरपदस्याह्नादेशः । द्वे अहनी समाहृते द्व्यहः ॥ त्र्यहः ॥
उत्तमैकाभ्यां च ॥ आभ्यां परस्याह्नादेशो न । उत्तमशब्दोंत्यार्थः पुण्यशब्दमाह । पुण्यसुदिनाभ्या
मह्नः क्लीबतेष्टा । पुण्याहं । सुदिनाहं । एकाहः ॥ संख्याताह इत्यपीष्यते । अग्राख्यायामुरसः ॥ ७

प्र.सु.
८१
82

रोन्नान्नसुरूपात्स्वस्पादग्ररा ख्यायां। अश्वेवारसं। मुखोमएव इत्यर्थः। अनोश्मायःसरसांजा तिसंज्ञयोः
। एतदन्नान्नसुरूपात्स्वसुप्सा ज्ञातोसंज्ञांसपांवा। उपानतमनः। उपानसं। अमृताश्मः। कालायसं॥
मंडूकसरसमिति ज्ञातिः। महानसं पिडाश्मः। लोहितायसं। जलसरसमिति संज्ञा। ग्रामकौटाभ्यां
वतक्ष्णः। आभ्यां तक्ष्णः एव स्यात्सुरूपे। ग्रामतक्षः। कौटतक्षः। अतेः शुनः। अतेः परात् शुन
एव स्यात्। अतिशेवावाराहः। अतिश्वो सेवा। उपमानादप्राणिषु। उपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात्
। अप्राणिषु उपमेयेषु सत्सु। आकर्षः श्वेव। आकर्षश्वः। उपमितं व्याघ्रे इति समासः। अप्राणिषु।
किम्। वानरः श्वेव। वानरश्वा। उपमानादिति किम्। नश्वा। अश्वा। लोपः। उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः।
एभ्यः परात्सक्थ्नः टच् स्यात्स्वा। उपमानाच्च। उत्तरसक्थम्। मृगसक्थम्। पूर्वसक्थम्। उपमा

राम
८१

नात्वाफलकक्वचमत्सनावोद्विगोः। नौशब्दाद्द्विगोष्टच्स्यात्। द्विनावोसमाहृते द्विनावं। त्रिनावं। पंच
नावप्रियः। तद्धितार्थे। द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः। हेतुमनुष्येभ्य इति रूप्यः। द्विगोर्लुगनप
त्य इत्यनेन तु अचि अजादौ तद्धिते लुक्। अतद्धितलुकीत्येव। पंचभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः। अर्द्धा
च्च। अर्द्धात्परतो नाव टच्स्यात्। नावः अर्द्धं अर्द्धनावम्। क्लीबत्वं लोकात्। खार्याः प्राचां। द्विगोरर्द्धा
च्च खार्याष्टच्वा स्यात्। द्विखारम्। द्विखारि। द्विखाधेरेनः। द्विषंराधनः। अर्द्धखारम्। अर्द्धखारी
। द्वित्रिभ्यामञ्जलेः। आभ्यामञ्जलेष्टज्वा स्यात् द्विगौ। द्व्यञ्जलम्। द्व्यञ्जलि। अतद्धितलुकीत्येव। द्वाभ्या
मञ्जलिभ्यां क्रीतः द्व्यञ्जलिः। ब्रह्मणो जानपदाख्यायां। ब्रह्मान्तात्पुरुषाट्टच्स्याज्जनपदसंबंधयो
तकं वेदुपपदं। सुराष्ट्रेब्रह्मा। सुराष्ट्रब्रह्मः। सप्तमीतियोगविभागात्समासः। कुमहद्भ्यामन्यत

प्र.सु.
८३

रस्यो। आमां ब्राह्मणो वा रच्च स्यान्न तु रूपे। कुब्रह्मः। कुब्रह्मा। महाब्रह्मः। महाब्रह्मा। तत्रोपपदं सप्त-
मीस्थं। अस्मिन्नर्तीय धात्वधिकारे कर्मण्यणित्यादौ सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदसंज्ञं स्यात्। उपपदम-
तिङ्। उपपदमतिङन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते स तत्पुरुषः। कुंभकारः। अतिङ् किं। मा भवानेधानाहा-
रको व्रजति। तुमुन्ण्वुलौ क्रियायामिति सप्तमीनिर्देशात्तिङः तस्योपपदत्वम्। अतिङ्ग्रहणं ज्ञाप-
यति। नाचस्य वनुरतिरिति। नेह गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासः। प्राक्सुबुत्पत्तेरिति सिध्य-
ते। अमैवाव्ययेन। उपपदसमासोऽव्ययेनामैव स्यात्। स्वादुंकारं भुंक्ते। अमा किं। कालो भोक्तुं। तृ-
तीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां। उपदंशस्तृतीयायामित्यतः प्रभृतीन्युपपदान्यमा वा समस्यन्ते। मूलका-
कोपदंशं भुंक्ते। मूलकेनोपदंशं भुंक्ते। क्त्वा च। क्त्वोपपदानि तृतीयाप्रभृतीनि क्त्वाप्रत्ययेन वा स-

राम
८३

तेन च न कृता। प्र.का.द. ३

मस्यन्ते। उच्चैः स्त्वरया। उच्चैः कृत्वा। उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायां॥ उपज्ञोपक्रमयोरादेराख्याने
छायायां तदंतस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रंथः। तेनादौ कृत इत्यर्थः। नं
दस्योपक्रमः नंदोपक्रमं द्रोणः। तेनादौ उपक्रांत इत्यर्थः। छाया बाहुल्ये। छायांतस्तत्पुरुष
: पूर्वपदार्थबाहुल्ये क्लीबं स्यात्। शलभानां छाया शलभछायं। सभा राजामनुष्यपूर्वा। राजा
मनुष्यपूर्वः सभांतस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्। इनसभम्। ईश्वरसभम्। राज्ञः पर्यायस्यैवेष्य
ते। तेनेह न। राजसभा। अमनुष्यशब्दो लोके रक्षः पिशाचादीनाह। रक्षःसभं। पिशाचसभम्
। राजामनुष्यपूर्वा किम्। चंद्रगुप्तसभा। अशाला च। संघातार्थया सभया तत्पुरुषः क्लीबं स्या
त्। स्त्रीसभम्। स्त्रीसंघात इत्यर्थः। अशाला किम्॥ धर्मसभा। धर्मशालेत्यर्थः। स्प एणानी गरह

प्र·मु·
८४
84

शासयोरितिवाच्यं । महत्स्थूलं । शाखायां ॥ विभाषासेनासुराछायाशालानिशानाम् । एतदं
तत्पुरुषावाङ्क्लीवं । द्विजसेनं । यवसुरं । कुड्यछायं । गोशालं । श्वनिशं । पक्षे द्विजसेनेत्यादि ।
तत्पुरुषो नञ्कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढसेनो राजा । असेनं । परमसेना ॥ परवल्लिं
गं द्वंद्वतत्पुरुषयोः ॥ उत्तरपदयोर्द्वंद्वस्य तत्पुरुषस्य च परपदवल्लिंगं स्यात् ॥ कुक्कुटमयूर्याविमे
मे । मयूरीकुक्कुटाविमौ ॥ तत्पुरुषे । अर्द्धपिप्पली ॥ द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगति समासेषु न ॥ प
ञ्चकपालः ॥ पुरोडाशः ॥ प्राप्तजीविकः ॥ आपन्नजीविकः ॥ अलंजीविकः ॥ निःकौशांबिः ॥
पूर्ववदश्ववडवौ । एतयोर्द्वंद्वः पूर्ववल्लिंगः ॥ अश्ववडवौ । पक्षे एकवद्भावाद्व्यते । द्वित्व
मतंत्र्यं ॥ अश्ववडवान् ॥ क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीवत्वमेकवचनांतत्वं च वाच्यम् । सा

राम
८४

२१

नेत्रमतिहरि ॥ प्रातःकमनीयम् ॥ पथः संख्याव्ययादेः क्लीबत्वम् ॥ त्रिपथं । विपथं । अघपथं
नपुंसकम् ॥ अपथानि तत्पुरुष एव ॥ अपथा नगरी ॥ अर्द्धर्चाः पुंसि वा क्लीबे ॥ अ
र्द्धर्चः । अर्द्धर्चम् । अर्द्धर्चः । अर्द्धर्चम् । एवमष्टापदं । सुव(र्णशतमानं कार्षापणं नाराचाणंगंध
मादनांधकारापराह्णपूर्वाह्णप्रवासः । निर्यासपार्श्वविमानप्रग्रीवप्रवालवाजिपंजराज
स्यप्रविसरतोरणवल्मीकदिवसदिनवासमरादयः) अन्येष्वत इत्यत्र आदित्ययोगवि
भागात्त्वम् । प्रागेकादशेभ्य इति निर्देशाद्वा । एकाधिका दश एकादश ॥ द्व्यष्टनः संख्या
यामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ संख्यायामुत्तरपदे द्व्यष्टनोरात्वं स्यात् ॥ द्व्यधिका दश द्वादश
॥ द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् ॥ बहुव्रीह्यशी

२४ ६३

प्र॰सु॰
८५
85

त्वाः किं ॥ द्वित्राः द्व्यशीतिः ॥ प्राक्शतात्प्रयोगाः ॥ नेह ॥ द्विशतं ॥ अष्टशतं ॥ अष्टनः कपाले हवि
षि ॥ अष्टाकपालः ॥ पुरोडाशः ॥ अष्टनः संज्ञायां ॥ अष्टापदम् ॥ गवि च युक्ते ॥ अष्टागवेन शकटेन
॥ त्रेस्त्रयः ॥ त्रेस्त्रय सङ्ख्यादेशः स्यात्पूर्वविषये त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः ॥ त्र
यस्त्रिंशत् ॥ वहुव्रीहौ तु त्रिदशाः ॥ अशीतौ तु ॥ त्र्यशीतिः ॥ प्राक्शतादित्येव ॥ त्रिश
तं । त्रिसहस्रं ॥ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां । द्व्यष्टनस्त्रि एषां प्राग्युक्तं वा स्या
च्चत्वारिंशदादौ परे ॥ द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् ॥ अष्टचत्वारिंशत् ॥ अ
ष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पंचाशत् ॥ षष्टिसप्ततिनव
तिषु ॥ एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यात् । एकस्य चादुगागमश्च ॥ ए

राम
८५

केनन विंशतिः। एकान्नविंशतिः॥ अनुनासिकविकल्पेन पक्षे। एकाद्रविंशतिं। एकोनविं
शतिरित्यर्थः। एवं एकान्नत्रिंश दित्यादि। षषडुत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं। धासुवा।
वतीति वक्तव्यं। षडधिका दश। षोडशा। षोढा। षद्वा षाडन्न॥ ॥ इति तत्पुरुषः॥ अनेकम
न्यपदार्थे। अनेकं सुवंतमन्यपदस्यार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः। सप्तमी विशे
षणे बहुव्रीहौ। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यं। प्राप्तमा विसन्नामर्थद्वयं
ग्राम्यसुदकं ग्रामं। प्राप्तोदको ग्रामः। ऊढरथोनड्वान्। उपहृतपशू रुद्रः। उद्धृतौदनास्था
ली। पीतांबरो हरिः। वीरपुरुषको ग्रामः। प्रथमार्थेनुना। वृष्टे देवे गतः। अनेकोक्तेर्बहूना
मपि। नीलमुज्जलं वपुर्यस्य स नीलोज्वलवपुः। समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिष्यते। ने

हरौ पञ्चमि सुंक्त मस्याऽक्रम॥ अत्र ययानां वामः तेष्वेषु खः॥ सप्तमुपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च॥
करस्थितं धनं यस्यासौ करधनः॥ खरस्य मुखमिव मुखं यस्य सः खरमुखः॥ संघातविकारष
ष्ठ्याश्चोत्तरपदलोपश्च॥ केशानां संघातः चूडा यस्य सः केशचूडः॥ सुवर्णस्य विकारोऽलंकारो
यस्य सः सुवर्णालंकारः॥ प्रादिभ्यो धातुजस्य वा चोत्तरपदलोपश्च॥ प्रपतितं पर्णमस्य सः प्र
पतितपर्णः प्रपर्णः॥ विगतमन्त्रं यस्मात्॥ विगतान्त्रं व्यन्त्रं॥ नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वोत्तरपद
लोपश्च॥ अविद्यमाना भार्या यस्य सः अविद्यमानभार्यः॥ अभार्यः॥ अस्ति क्षीरादयश्च॥
अस्ति क्षीरं यस्याः सा अस्तिक्षीरा गौः॥ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे
स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु॥ उक्तपुंस्कात् परस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवत् स्यात् एकार्थे स्त्री

लिंगपदे पर्यन्तुपूरणपां प्रियादेस्वपरतः॥ पुंवद्भावस्त्रीप्रत्ययलोपः॥ गोस्त्रियोरिति परदस्य
ह्रस्वः॥ चित्रगुः॥ रूपवद्भार्यः॥ ऊरू पुंस्कात् किं॥ गंगाभार्यः॥ अनङः किं॥ वामोरुभार्यः॥ पूरणपां
तु॥ अपूरणीप्रमाणपाः॥ पूरणीप्रत्ययांतात् प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्स्यात्॥ कल्याणीप
ञ्चमीपासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमारात्रयः॥ स्त्रीप्रमाणः॥ पुंवद्भावनिषेधोऽप्रत्ययश्च
प्रधानपूरणपामेवोक्तिः पूरणीवाचस्य तु मुख्यत्वं॥ अन्यत्र न चरन्तश्च॥ नद्यन्ताद् दंताच्च ब
हुव्रीहेः कप्स्यात्॥ पुंवद्भावः॥ कल्याणीपंचमीकः पक्षः॥ बहुकर्तृकः॥ अप्रियादिषु किं॥
कल्याणीप्रियः॥ प्रियामनोज्ञाकल्याणी॥ सुभगा॥ दुर्भगा॥ भक्तिः॥ सचिवा॥ स्वसा॥ कान्ता॥
क्षान्ता॥ समा॥ चपला॥ दुहिता॥ वामनो॥ बाला॥ तनया॥ दृढभक्तिरित्यादेः गतजनादेर्दार्ढ्यं॥

वामा॥

प्र·सु·

८७

87

मात्रंविवक्षितं॥नतुस्त्रीत्वेन॥भस्मात्त्वम्।नसिलादिभ्यःकृत्वसुचः॥नसिलादिषुकृत्वसुजंते
षुपरेषुस्त्रियाःपुंवत्स्यात्॥तसः॥तत्राप्यदुत्तरा।पट्वीतमा॥एवंचरट्जातीयचरूस्यदेश्यदेशीय
रूपपाशादौ।त्वतलोर्गुणवचनस्यैवतिवाच्यम्॥पट्व्याभावःपटुत्वं।पट्वीतानेह॥कठित्वंइ
यमनयोरतिशयेनपट्वीपटुतरा।कृत्वस्स्वत्रवकारात्रसिलकृत्वसुज्भमेतभेदेतद्धपिपुंवत्व
।त्वस्याद्धिऋत्यशः।बहुशः।भस्याढेतद्धितेपुंवद्भावः॥हस्तिनीमेनांसमूहोहास्तिकं।अ
हेकिंरोहिणायः।ठकूछसोश्च।भवत्यास्छात्राःभावकाः।भवदीयाः।कुक्कुट्यादीनामंडा
दिषुवा।कुक्कुटांडं।मृगपदं।मृगक्षीरं।काकशावः।काकाण्डानिनोक्ष्व॥एतयोःपरतःपुं
वत्स्यात्॥एतायते।श्येनीवाचरति।श्येनायते।दर्शनीयामात्मानंमन्यते॥दर्शनीयमा।

राम

८७

निनी॥नकोपधायाः॥कोपधायाःऊन्नपुंस्कःस्त्रियानपुंवत्॥पाचिकाभार्यः॥पाचिकात्ता॥पाचिकात्व
म्॥रसिकाभार्यः॥मद्रिकायते॥मद्रिकामानिनी॥अकृत्तद्धितान्तायाःकोपधायाःपुंवद्भावनिषेधः
॥इह माभूत्॥पाकाभार्यायस्यसपाकभार्यः॥संज्ञापूरण्योश्च॥एतयोर्नपुंवत्॥दत्ताभार्यः॥दत्ता
यते॥दत्तामानिनी॥पञ्चमीभार्यः॥पञ्चमीपाशेत्यादि॥वृद्धिनिमित्तस्यचतद्धितस्यारक्त
विकारे॥वृद्धिहेतोस्तद्धितस्यारक्तविकारार्थस्यनपुंवत्॥स्रौघ्नीभार्यः॥माथुरीयते॥मा
थुरीमानिनी॥वृद्धिनिमित्तस्येतिकिम्॥मध्यमभार्यः॥अरक्तेतिकिं॥काषायीकंथयस्येतिका
षायकंथः॥अविकारइतिकिं॥हैमीमुद्रिकः॥वृद्धिनिमित्तत्वाभावादिहपुंवत्॥वैयाकरणभार्यः
सौवश्वभार्यः॥स्वांगाच्चेतोमानिनि॥स्वांगाद्दीकारस्यास्त्रियांविहितस्यनपुंवत्॥सुकेशीभार्यः

स्वांगा किं पटुभार्यः १

प्र॰सु॰
८८
88

अप्रमानितिकिम्।सुकेशमानिनी।जातेश्चाजातेर्विहितोङीप्पुंवत्।ब्राह्मणीमार्यः।अप्रमानिनी
त्यत्र।ब्राह्मणमानिनी।संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याःसंख्येये।संख्ययार्थयासंख्यया
अव्ययादयःसमस्यन्ते।संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याःसंख्येये।संख्ययासंख्ययाऽव्ययासन्नादूरा
गणात्।संख्येयेयावहुव्रीहिस्तस्माडुच्स्यात्।नन्वबहुगणात्।टिलोपः।उपगतादशोपदा
उपदेशाः।तिविंशतेर्डिति।विंशतेर्नस्यातिशब्दलोपःस्यात्।डिति।आसन्नविंशाः।अदूर
विंशाः।अधिकचत्वारिंशाः।द्वौत्रयोमानंयेषान्तेद्वित्राः।अर्गलानिति।त्रिंशतः।निखिशानिवर्षाणि
मेत्रस्य।निश्चत्वारिंशानि।निर्गतत्रिंशतोंगुलिभ्यानिखिंशःखड्गः।दक्षिणपूर्वातपार्वं
तरालमित्यर्थः।नामाहरैत्यादेनान्तन्त्रनेदमितिसरूपा।समस्यंतेग्रहणविषयेसरूप
२४ दिङ्नामान्यन्तराले।दिशांनामानिसमस्यन्तेंतरालेवाच्येसवहुव्रीहिः।सर्वनाम्नःपूर्वपुंवद्भाव्य
समासः।२

अवहुगणात्किं।उपवहवः।उपगणाः।अन्यत्वेरविशेषः।संख्येयेकें।आधिकाविंशतिर्गवांसं
ख्यायास्तत्पुरुषस्यडच्।नि ४

८०

पदपरेवतत्पान्न तीयान्तेसरूपप्रहरणमित्यर्थमिथः समस्यते। कर्मव्यतिहारे यात्यदुत्तिशब्दाद
नावह्ममते। अन्येषामपिदृश्यते। अन्येषामपिआषाणाद्दृश्यते दीर्घत्वं। द्विग्रहणात्कर्मव्यति
हारे वकुब्रीहौपूर्वपदस्यदीर्घत्वमात्वंवानवीतिसेयं। इच्कर्मव्यतिहारे। कर्मव्यतिहारे वकु
ब्रीहेरिच्स्यात्समासांतः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनिचेत्यव्ययीभावत्वादव्ययत्वं। इच्प्रत्ययस्यतत्रपा
ठात्। केशाकेशि। केशेषुकेशेषुगृहीत्वेदंयुद्धंप्रवृत्तं केशाकेशि। मुष्टामुष्टि। मुष्टीमुष्टि। दंडादंडि।
आगुणः। उवर्णान्तस्य भस्यगुणःस्यात्तद्धिते। अवादेशः। बाहूबाहवि। बाहोबाहविर्इदि
तिवक्तव्यगुणः किं। संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यातयथास्यात्। नेनाखांनुवंमितिसिद्धं। अवि
त्। अस्यास्तिसरूपकिं। हलेनमुसलेनानेनसहेतितुल्ययोगेसहेत्यतन्नतीयांतेनसमस्य
यं ७

कर्म २

प्र॰ मु॰ ८९ ४१

तातुल्ययोगे सहबहुव्रीहिः॥ वोपसर्जनस्य॥ उपसर्जनस्य सहस्य सो वा स्यात्॥ सपुत्रः॥ सहैव दशभिः
पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीति तुल्ययोगवचनं प्रायिकं॥ सैकः॥ सलोमकः॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वां
गात्षच्॥ स्वांगार्थयोरनयोः षच् बहुव्रीहौ॥ दीर्घसक्थः॥ पुंडरीकवदक्षिणी यस्यासौ पुंडरीकाक्षः॥
त्रलज्जादौ॥ स्वांगात्किं॥ दीर्घसक्थि शकटं॥ स्थूलाक्षि रिक्षुः॥ अंगुलेर्दारुणि॥ अंगुल्यंताद्बहुव्री
हेः षच् स्याद्दारुण्येव॥ पंचांगुलयोऽस्य तत्पंचांगुलं॥ पंचांगुलिसदृशावयवधान्यादिविक्षेपण
काष्ठमुच्यते दारुणि किं॥ पंचांगुलिर्हस्तः॥ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः॥ आभ्यां परस्य मूर्ध्नः षः स्याद्बहु
व्रीहौ॥ द्विमूर्धः॥ त्रिमूर्धः॥ नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः॥ मृगो नेता यासां ता मृगनेत्राः रात्रयः॥ पुष्य
नेत्राः॥ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः॥ आभ्यां लोम्नोऽप् स्यात्॥ अन्तर्लोमः॥ बहिर्लोमः॥ नाभेः संज्ञायामप्

राम ८९

थेनो नौ यस्य स पद्मनाभः। पद्मनाभिर्वा। ऊर्णनाभः। नाभिर्वा। अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थू
लात्। नासिकान्ताद् बहुव्रीहेरच् स्यात्। नासिकाशब्दस्य नसं प्राप्नोति संज्ञायां। ननु स्थूलवं पूर्वा।
त्। पूर्वपदात् संज्ञायामगः। पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायां। ननु मकार व्यवधा
ने। द्रुरिव नासिके यस्य स्यात् द्रुणसः। खरणसः। संज्ञायां किं। पृथुनासिकः। अगः किं। ऋगयनं॥
स्थूलात् किं। स्थूलनासिकः। खुरखराभ्यां नस्। खुरणाः। खरणाः। पक्षे अच्। खुरणसः। खरणस
ः। उपसर्गाच्च। उपसर्गान्नासिकाया अच् स्यात्। नसादेशश्च असंज्ञायामपि। उपसर्गाद्बहुलं।
उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नसो नकारस्य णः स्याद्बहुलं। प्रणसः। उन्नसः। वेर्ग्रो वक्तव्यः। विगता
नासिका यस्य स विग्रः। ख्यश्च। विख्यः। नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम्॥ एभ्यो ह

षो २ पो २

प्र० सु०
९०
90

लिसक्थ्याः। वन्ध्यापाद्या। अहलिः। अहलः। असक्थिः। असक्थः। एवं दुःसुभ्यां॥ प्रज्ञे इति पाठे अशक्तिः। अश
क्तः। नित्यमसिच् प्रजामेधयोः॥ नञ्दुःसुभ्यः प्रजामेधयोरसिच् स्यात् बहुव्रीहौ। अप्रजाः। दुःप्र
जाः। सुप्रजाः। अमेधाः। दुर्मेधाः। सुमेधाः। नित्यग्रहणात् मन्दमेधाः। अल्पमेधाः॥ धर्मादनिच् केवला
त्॥ केवलात् परो यो धर्मशब्दः केवलस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात्। कल्याणधर्मा। केवलात् किं। पर
मः स्वधर्मो यस्य परमः स्वो धर्मो यस्येति परमस्वधर्मः॥ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे॥ अयं निपात्यते। दक्षि
णे ईर्मं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः। व्याधेन क्षतव्रण इत्यर्थः। दक्षिणेर्ममन्यत्र। प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः॥ आ
भ्यां परस्य जानुशब्दस्य ज्ञुरादेशः स्यात्। बहुव्रीहौ। प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः। संज्ञुः। ऊर्ध्वाद्वि
भाषा। ऊर्ध्वज्ञुः। ऊर्ध्वजानुः॥ ऊधसोनङ्॥ ह्नरोध्नी। पुंसि तु महोधाः। गोगणः। धनुषश्च। धनुरंता

राम
९०

ज्ञा २

र्बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्। शार्ङ्गं धनुर्यस्यासौ शार्ङ्गधन्वा। वासंज्ञायां। पा। तधन्वा। शतधनुः। जायाया नि
ङ्जायांतस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात्। लोपो व्योर्वलि। धानोरधानोश्च पकारवकारयोर्लोपः स्याद्वलि
परे। पुंवद्भावः। युवतिर्जाया यस्य स युवजानिः। लक्ष्मीजानिः। सरजानिः। इत्यादि। गंधस्येदुत्पूतिसु सु,
रभिभ्यः। एभ्यो गंधस्येकारोऽन्तादेशः स्यात्। बहुव्रीहौ। उद्गंधिः। पूतिगंधिः। सुगंधिः। सुरभिगंधिः॥
आगंतुकस्यैकदेशवचनं तस्य वा। सुष्ठु गंधोऽस्य सुगंधः सुगंधिर्वा। आपणः। अपणः। अल्पाख्यायां॥
अल्पत्वकथने गंधस्य प्राग्वत्। सूपोऽल्पोऽस्मिन्सूपगंधि भोजनम्। आज्यमल्पमस्मिन्नाज्यगंधि
भोजनम्। वेति ग्रंथांतरे। सूपगंधं। घृतगंधं। अल्पपर्यायोऽयं गंधशब्दः। उपमानाच्च। उपमानात्पर
स्य गंधस्य प्राग्वत्। पद्मस्येव गंधोऽस्य पद्मगंधिः। मातान्तरे विकल्पः। पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः।

व्या·सु·
६१
91

हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्यांतलोपः स्याद्बहुव्रीहौ। व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्। सिं
हपात्। अहस्त्यादिभ्यः किं। हस्तिपादः। कुसूलपादः। कुंभपदीषु च। कुंभपद्यादिषु पादस्यांतलोपो ङी
ष् निपात्यते स्त्रियां। पादः पत्। कुंभपदी। शतपदी। स्त्रियां किं। कुंभपादः। संख्यासुपूर्वस्य।
संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च पादस्यांत्यलोपः स्यात्। द्विपात्। सुपात्। वयसि दंतस्य दतृ। संख्यासुपू
र्वस्य दंतस्य दतृ आदेशः स्यात्। वयसि द्योत्ये बहुव्रीहौ। द्विदन्। द्विदंतौ। द्विदंतः। चतुर्दन्। षषुत्व
मित्सुत्वं ष्टुत्वं च। षोडन्। सुदन्। सुदती। वयसि किं। द्विदंतो गजः। सुदंतो नटः। अग्रांतशुद्धशुभ्र
वृषवराहेभ्यश्च। एभ्यो दंतस्य दतृ वा। कुड्मलाग्रदन्। कुड्मलाग्रदंतः। शुद्धदन्। शुभ्रदंतः। वा
कारान्मूषकदन्। मूषकदंतः। अहिदन्। अहिदंता। इत्यादि। ककुदस्यावस्थायां लोपः। ककुद

राम
६१

स्यांतलोपः स्यादवस्थायां। घोत्पायां। अजातककुत्। पूर्णककुत्। उद्भिन्नां ककुदस्य। आसां परस्य।
काकुदस्यांतलोपः स्यात्। उत्काकुत्। विकाकुत्। काकुदं तालुः। पूर्णाद्विभाषा। पूर्णकाकुत्। पू
र्णकाकुदः। सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः। सुहृदयीं हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते। सुहृन्मित्रं। दुर्हृदं
मित्रः। अन्यत्र सुहृदयः। दुर्हृदयः। उरःप्रभृतिभ्यः कप्। एभ्यः कप्स्याद्बहुव्रीहौ। परत्र। तद्धित।
त्वान्नक इत्ता। व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः। इनः स्त्रियाम्। इन्नन्तात्कप्स्यात्स्त्रियाम्। बहुदंडिका। ब
हुवाग्मिका। समानघृतं श्वेति कप्। केणः इति ह्रस्वप्राप्ते। न कपि। कप्प्रत्यये ह्रस्वो न स्यात्। बहुल
क्ष्मीकः। शेषाद्विभाषा। अनुक्तसमासांताद् बहुव्रीहेः कब्वा स्यात्। बहुदंडी। बहुदंडिकः। आपोन्यत
रस्याम्। कपि आवंतस्य ह्रस्वो वा स्यात्। बहुमालाकः। बहुमालकः। अनावंतस्यापि ह्र

॥ सं ज्ञायां ॥ संज्ञायां बहुव्रीहेर्न कप् ॥

स्वावेतिके धितः ॥ सुसोमपाकः ॥ सुसोमपर्कैः ॥ ईयसश्च ॥ ईयसंतात् बहुव्रीहेः कन्न स्यात् ॥ बहवः श्रेयांसो
पस्यासौ बहुश्रेयान् ॥ बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य बहुश्रेयसी पुरुषः ॥ वंदितभ्रातुः ॥ भ्रात्रंतान्न कः स्यात् ॥ सूज्ञायां
शोभनो भ्राता यस्य सुभ्राता ॥ अन्यत्र मूर्खभ्रातृकः ॥ सर्वनामसंख्ययोः प्राग्निपातो बहुव्रीहौ वा वाच्यः ॥ सर्व
श्वेतः ॥ त्रिशुक्लः ॥ मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वं निपतेत् ॥ द्व्यन्यः ॥ अल्पीयसः पूर्वो द्वित्राः ॥ पंचषाः ॥ वा
प्रियस्य पूर्वत्वं ॥ गुडप्रियः ॥ प्रियगुडः ॥ गड्वादेः परा सप्तमी वा वाच्या ॥ गडुः कंठे यस्य गडुकंठः ॥ प्रायिकं चैत
त् ॥ कंठेगडुः ॥ वहेगडुः ॥ गडुवहः ॥ अत्र सप्तम्या अलुक् ॥ निष्ठा ॥ निष्ठान्तं प्राक् प्रयोज्यं ॥ बहुव्रीहौ ॥ विशे
षत्वस्य विवक्षा पूर्वत्वादेनद्वयोः ॥ कृतकटः ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या ॥ सकुंजग्धी ॥ सा
रंगजग्धी ॥ मासजाता ॥ सुखजाता ॥ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ स्तः ॥ अस्त्रघातः ॥ अस्युद्यतः ॥ दंडपाणि

॥ उद्यतासिरित्यादि । प्रयोगबाहुल्यं वाहिताग्न्यादिषु । एषु निष्ठा वा पूर्वं स्यात् । आहिताग्निः । अग्न्या-
हितः । जातपुत्र (पुत्रः) । पुत्रजात इत्यादि । आकृतिगणोऽयं । समस्यमानपदार्थाः पदार्थैकदेशः
स्यात्स तत्पुरुषसंज्ञितो नो बहुव्रीहिः । लम्बकर्णः ॥ इति बहुव्रीहिः ॥ ॥ वार्थे द्वन्द्वः । अनेकं सुबन्तं
वार्थे नः समस्यते । स द्वन्द्वसंज्ञः स्यात् । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्रेश्वरं
गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियासंबंधः समुच्चयः । बटो भिक्षामट गां चानयेति एकमेव क्रि-
यान्वयसंबंधोऽन्वाचयः । अन्योन्यापेक्षैकक्रियासंबंध इतरेतरयोगः । संहतिः समाहारः । समुच्च-
यान्वाचयोर्न समासोऽस्ति । असामर्थ्यात् । द्वन्द्वे घि ॥ द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ
। इतरेतरयोगप्राधान्याद्द्विवचनं ॥ अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियमः शेषे । हरिगुरुहराः

हरिहरगुरवः। अजाद्यदन्तं। अजादिपदं अदन्तं च द्वंद्वे पूर्वं स्यात्। ईशकृष्णौ। बहुष्वनियमः। अश्व
रथेन्द्राः। इन्द्राश्वरथाः। अजाद्यदन्तयोर्मिथः समासे घ्यन्तं पूर्वं। इन्द्राग्नी। इन्द्रवायू। नपरः किं। अ
श्वावृषौ। वृषाश्वौ वा। अल्पाच्तरम्। अल्पाच्कं द्वंद्वे पूर्वं स्यात्। शिवकेशवौ। बहुष्वनियमः। शं
खदुन्दुभिवीणाः। वीणाशंखदुन्दुभयः। ऋतुभानां समानाक्षराणां। आनुपूर्व्येण पूर्वनिपातः
। हेमन्तशिशिरवसन्ताः। भरणीकृत्तिकारोहिण्यः। समानाक्षराणां किं। ग्रीष्मवसन्तौ। लघ्वक्ष
रं पूर्वं। कुशकाशं। अभ्यर्हितं च। तापसपर्वतौ। वर्णानामानुपूर्व्येण। ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा
ः। भ्रातुर्ज्यायसः। युधिष्ठिरार्जुनौ। संख्याया अल्पीयस्याः। द्विवदशा वा। द्वादश। राजदन्तादिषु
परम्। एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात्। दन्तानां राजा राजदन्तः। वनस्याग्रे अग्रेवणं। निपादंतुकः शदा

ना। तं।

योर्भिपः समासेद्व्यंतं पूर्वं। इन्द्राग्नी। इन्द्रवायू। तपरः किं। अश्वावृषौ। वृषाश्वौ वा। अल्पाच्तरम्।
अस्यल्पांक्कं द्वंद्वे पूर्वं स्यात्। शिवकेशवौ। वऊभ नियमः। शंखदुंदुभिवीणाः। वीणाशंखदुंदुभयः।
। ऋतुनक्षत्राणां समानाक्षराणां। आनुपूर्व्येण पूर्वनिपातः। हेमन्तशिशिरवसंताः। भरण्यश्च कृत्तिकारो
हिण्यः। समानाक्षराणां किं ग्रीष्मवसंतौ। लघ्वक्षरं पूर्वं। कुशकाशं। अभ्यर्हितं च। तापसपर्वतौ।
वर्णानामानुपूर्व्येण। ब्राह्मणपौ। धर्म्मार्थौ। कामार्थौ। धर्म्मादिषु अनियम इष्यते। अर्थशब्दौ
। अर्थकामौ। अर्थधर्म्मावित्यादि। जायाया जंभावदंभावौ वा निपात्यौ। पत्यौ। दंपती जंपती। जायापती।
यती। अनुवादे चरणानां। चरणानां सोध्वर्युः क्रतुः। तद्द्वंद्व एकवत्। अर्काश्वमेधं। अध्वर्युक्रतु
रिति किं। इषवत्सौ। अनपुंसकमिति किं। राजसूयवाजपेये। अध्ययनतो विप्रकृष्टाख्यानां।

अनुवादे गम्यमाने २ औक्ठककल्पं

अध्वर्युः क्रतुरनपुंसकं। अध्वर्युर्वेदे यस्य विधानं सोध्वर्युः क्रतुः तद्द्वंद्व एकवत्। १२

प्र॰सु
९४
९५

त्र। अध्ययनेन आसन्नसंज्ञानां द्वंद्व एकवत्स्यात्। पदकक्रमकं। अध्ययनतः इति किं। पितापुत्रौ। आसन्ना
नाख्यानामिति किं। याज्ञिकवैयाकरणौ। द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानां। एषां द्वंद्व एकवत्स्यात्। प्राण्यंग
दंतोष्ठं। तूर्यांगे मार्दंगिकवीणावादकं। सेनांगे। रथिकाश्वारोहं। समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे पि इ
दं नुप्रकरणं विषयविभागार्थं प्राण्यंगादीनां समाहार एव द्वंद्वः। दधिपयादीनामितरेतरयोग ए

मु५

व। तत्र मगादीनामयत्वं नियम्यते। एतदर्थमिदं प्रकरणं। जातिरप्राणिनां। प्राणिवर्ज्जजातिवा
चिनां द्वंद्व एकवत्स्यात्। धानाशष्कुलि। प्राणिनां तु विट्शूद्राः। द्रव्यजातीनामेकवद्भावः। नेहा रू
परसौ। गमनाकुंचने। द्रव्यविवक्षायां न। यदाह्व सिद्देशादेनिपतितो नाद्रव्यविशेषाणां विवक्षा
भवति नदा जातिशब्दप्रयोगे पि एकवद्भावो न भवति। बदरामलके। विशिष्टलिंगो नदीदेशो ग्रा।

नी२

राम
९४

माः। ग्रामवर्ज्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिंगानां द्वंद्व एकवत्स्यात्त। गंगाशोणं। कुरुकुरुक्षेत्रं। भिन्नलिं

गः किं। गंगायमुने। ग्रामेन्तु जांववशालूकिन्यौ। क्षुद्रजंतवः। क्षुद्रजंतूनां द्वंद्व एकवत्स्यात्। यूकालि

क्षम्। आनकुलात्क्षुद्रजंतवः। येषां च विरोधः शाश्वतिकः। नित्यविरोधवाचिनां द्वंद्व एकवत्स्यात्।

अहिनकुलं। अश्वमहिषं। काकोलूकं। वृकाराम्। पशुशकुनिद्वंद्व एकवद्वा। वप्वा। पशुशकुनि। शू

द्राणामनिरवसितानां। अवहिष्कृतानां शूद्राणां द्वंद्व एकवत्त। रजकतंतुवायं। वहिःकृता

नां तु चंडालमृतपाः। गवाश्वप्रभृतीनि च। यथोच्चारितान्येतानि एकत्वानि साधूनि स्युः॥

गवाश्वं। दासीदासं। गवेडकं। कुब्जवामनं। कुंजकिरातं। पुत्रपौत्रं। श्वचंडालं। स्त्रीकुमा

रं। दासीमाणवकं। उष्ट्रखरं। नागवानं। शाटीप्रच्छदं। कुटीकुटं। मूत्रशकृत्। मूत्रपुरीषं। य।

भगवती

प्रसु॰
९५
95

हस्त्यश्वेदं। मांसशोणितं। दर्भशरं। दर्भपूतिकं। अर्जुनपुरुषं। तृणोलपमित्यादि। विभाषा वृ-
क्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां। एषां द्वंद्व एकवत्स्याद्वा॥
वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणं। चूताशोकं। चूताशोकौ। रुरुपृषतं। कुशकाशं। व्रीहियवं।
दधिघृतं। गोमहिषं। शुकबकं। अश्ववडवं। पूर्वापरं। अधरोत्तरं। पक्षे दधिघृते। गोमहिषा
। फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वंद्व एकवत्। बद-
राणि चामलकानि च बदरामलकम्। द्विप्रकृतौ तु बदरामलके। रथिकाश्वारोहावित्यादि॥
विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि॥ अद्रव्यवाचिनां विप्रतिषिद्धार्थानां द्वंद्व एकवद्वा स्यात्। शी-
तोष्णं। शीतोष्णे। विरुद्धार्थानां किं। कामक्रोधौ। नेह। द्रव्ये तु। शीतोष्णे उदके। नदविपपत्रादी।

तिर

राम
९५

नि। एतानि निकेवलस्य॥ दधिपयसी। इध्मावर्हिषी। निपातनाद्दीर्घः। ऋक्सामे। वाङ्मनसी। अधिकर
णैतावत्त्ववाद्ध्यपरिमाणं वा गोमेनैकवद्भावः। दशदन्तोष्ठाः। आनङ्। ऋतो द्वंद्वे। विद्यायोनिसंबंधा
वाचिनामृदन्तानां द्वंद्वे पूर्वपदस्यानङ् स्यात्। होतापोतारौ। पुत्रे इत्यनुवृत्तेः। पितापुत्रौ। मातापुत्रौ।
देवताद्वंद्वे च। इह पूर्वपदस्यानङ्। मित्रावरुणौ। अनपत्रवायोः प्रतिषेधः। अग्निवायू वाय्वग्नी। एकह
विर्भागित्वे द्वंद्वं इष्यते ब्रह्मप्रजापती त्यादावप्रसिद्धत्वान्नानङ्। ईदग्नेः सोमवरुणयोः। अनयोर्द्वंद्वे
अग्नेरीकारादेशः स्यात्। अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः। अग्नेः परस्य षत्वं स्यात्। अग्निष्टुत्। अग्निष्टोमः।
अग्नीषोमौ। अग्नेर्दीर्घात्सो~~...~~सोमौ। एवं कौ। अग्नीवरुणौ। इद्वृद्धौ। वृद्धिप्रत्यये दे
अग्नेरिकारादेशः स्यात्। आग्निमारुतं कर्म। आग्निवारुणीमनड्वाहीम्। विष्णोर्न। देवताद्वंद्वे

सो२ ष्यै२ ते२

स्यानङ्। आ ग्नावैष्णवं वरुं। दिवो द्यावा। द्यावाभूमी जनयन्। मातरपितरावुदीचां॥ मातरपितरौ॥
उदीचां किं। मातापितरौ। द्वंद्वाच्चुदषहांतात्समाहारे। चवर्गान्ता दषहान्ताच्च टच् स्यात् समाहारे। वा-
वाक्त्वचं। शमीदृषदं। श्रीस्रजं। वाक्त्विषं। छत्रोपानहं। समाहारे किं। प्रावृट्शरदौ। वृद्धो यू-
ना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः। यूना सह वचने गोत्रं शिष्यते। गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतमेव चेद्वैरूप्यं वृद्ध-
योः। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। वृद्धः किं। गर्गगार्ग्यायणौ। यूना किं। गार्ग्यगर्गौ। तल्लक्ष-
णः किं। गार्ग्यवात्स्यायनौ। स्त्री पुंवच्च। यूना सह वचने स्त्री च वृद्धा शिष्यते। सा च पुंवत्। तल्लक्षण-
मेव वैरूप्यं चेत्। गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। पुमान् स्त्रिया। स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते। स्त्री-
पुंसलक्षणश्चेदेव विशेषः। ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ। तल्लक्षणः किं। कुक्कुटमयूर्यौ

।भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां। स्वस्रा सहोक्तो भ्राता दुहित्रा सहोक्तो पुत्रः शिष्यते। भ्राता च स्वसा।
च भ्रातरौ। दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ। नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां। अक्लीबेन सहो।
क्तो क्लीबं शिष्यते। एकत्वमस्य वा लिंगविशेष एव चेत्। शुक्लः कंबलः। शुक्ला दृष्टिः। शुक्लं व
स्त्रं। तदिदं शुक्लं वस्त्रं। तानीमानि शुक्लानि। पिता मात्रा। मात्रा सहोक्तो पिता शिष्यते। पिता च मा।
ता च पितरौ। माता पितरौ। श्वशुरः श्वश्र्वा। श्वश्र्वा सहोक्तो श्वशुरः शिष्यते। श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्व
शुरौ। श्वश्रूश्वशुरौ वा। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं। सर्वैः सहोक्ता त्यदादीनि शिष्यन्ते। स च देवदत्तश्च तौ। त्य
दादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते। इति वाच्यं। स च यश्च यौ। ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु।
स्त्री। ग्राम्यपशुसंघेषु स्त्री शिष्यते। न तरुणेषु। गाव इमाः। अजा इमाः। ग्राम्य इति किं। रुरव इमे

पञ्चसु किं ब्राह्मणा इमे। संख्येषु किं। एतावन्तो वा। अन्तःकरणेषु किं। वत्सा इमे। अनेकशफेषु किं। त्रिवाद्यं।
नेता। अश्वा इमे। इति द्वंद्वः। अक्रूरबभ्रूपण्यामानन्ते। एषामव्ययपः स्यात्समासान्तः। ३१ करस्तु अनन्ते।
अर्द्धर्चाः। अर्द्धर्चाः पुंसि चेति पुंस्त्वम्। अन्नवव द्वन्द्वात्पथोतर्थ्यवा नेहा। अनकामा वह्नद्वत्त त्क्तं। वि
रूपुरं। विमलापं। सरः। ह्रस्वरूपसर्गम्योपईतत्। एभ्यो ऽपोकारस्येत्। द्विर्गता आपो स्मिन्निति
द्वीपं। अन्तरीपं। अपः प्रतिप्रतीपं। केवि समापो देवयजने। अवर्णान्तेष्वपत इति केचित्। प्रा
पं। अवापं। नुदनोर्द्देशे। अनोप्यरस्याऽपोऽकारस्य ऊत्स्याद्देशे। अनूपः। इन्नुगतः। अनूपो देशः। राजधु
रं। अक्षेतु अनक्षः। दृढधूरक्षः। सखिपथः। रम्यपथो देशः। महापथः। दक्षिणापथः। चतुष्पथं।
उपपं। अव्ययपूर्वात्सामलोम्नः। एभ्यः परात्सामलोम्नश्च मव्ययपः स्यात्समासे। प्रति।

सामं। अनुसामं। अवसामं। एवं प्रतिलोमादिषु। स्योदक्यं तु से ख्या पूर्वाया न्नमेरजिष्यते। द्व्यन्नमः। उ
दगन्नमः। पाण्डुन्नमः। द्विन्नमः। त्रिन्नमः॥ प्रमादः। संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च। पञ्चनदं। सप्तगोदा
वरं। अप्रमत्रापीष्यते। पञ्चनामः। कर्णनामः। दीर्घरात्रः। वर्षारात्रः। अह्नो दर्शनात्। अचतुः पर्य्याया
दद्रोणः। वस्यान्त मासे। गवामश्वीवगवात्तेः। ब्रह्मसु पितृविप्राख्याः। अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेनु
नडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिः
श्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः। अवसप्तमी तियो
गविसमासात्समासे। तुरेतिस्त्रेणाः नञ्राः। पञ्चविंशतिर्निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। अविघमा
नाभित्वात् पर्य्यस अचतुरः। विचतुरः। सुचतुरः। सुपाभ्यां चतुरोऽनिष्यते। त्रिचतुराः। उपचतुराः। ततनए

अ च २

प्र·मु·
९८
98

कादशाद्वंद्वाः। स्त्रीपुंसौ। धेन्वनडुहौ। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अक्षिभ्रुवं। दारगवं। ऊर्वष्ठीवं। निपातनाट्टिलो
पः। पदष्ठीवं। निपातनात्पद्भावः। नक्तंदिवं। रात्रिंदिवं। अहर्दिवं। अहन्यहनीत्यर्थः। रजसा सकलं। त्रीतिसा
कल्येऽव्ययीभावः। सरजसं। निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसमिति कर्मधारयः। पुरुषस्यायुषं पुरुषायुषमिति त
त्पुरुषः। ततो द्विगुः। द्व्यायुषं। त्र्यायुषं। ततो द्वंद्वः। ऋग्यजुषं। ततस्त्रयः कर्मधारयाः। जातोक्षः। महोक्षः। वृद्धो
क्षः। शुनः समीपमुपशुनं। गोष्ठश्वः। ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः। ब्रह्मवर्चसं। हस्तिवर्चसं। पल्यराज
भ्यां च। पल्यवर्चसं। राजवर्चसं। अवसमंधेभ्यस्तमसः। एभ्यस्तमसोऽच् स्यात्। अवतमसं। संतम
सं। अंधतमसं। श्वसो वसीयःश्रेयसः। श्वोवसीयसं। श्वःश्रेयसं। शुभमार्यविती। अन्ववतप्ताद्रहसः।
अनुरहसं। अवरहसं। तप्तरहसं। प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्। प्रतेः परात्सप्तमीस्थादुरसोऽच् स्यात्। उरसि प्रतिव

राम
९८

ल्प ३

त्त्वेति प्रत्युरसं। विनक्षत्रेर्षस्य पीत्वा वः। अनुगवमायामे। एतन्निपात्यते दीर्घत्वे। अनुगवं यानं। दीर्घमित्य
र्थः। यस्य चायाम इति समासः। उपसर्गादध्वनः। प्रगतो ध्वानं प्राध्वो रथः। न पूजनात्। पूजार्थस
र्वेभ्यः समासान्ता न स्युः। सुराजा। अतिराजा। स्वतिभ्यामेव। नेह। परमराजः। पूजनात् किं
गामतिक्रान्तो ऽतिगवः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति न निषेधः। सुसक्थः। स्वक्षः। किमः क्षेपे। क्षेपार्था
त्किमः परस्य समासान्तो न स्यात्। किंराजा। नञस्तत्पुरुषात्। नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्समासान्तो न स्या
त्। असखा। अराजा। तत्पुरुषात्किं। अनृचो माणवकः। अधुरं। पथो विभाषा। नञ्पूर्वात्पथो वा
समासान्तः। अपथं। अपन्थाः। तत्पुरुषादित्येव। अपथो देशः। अपथं वर्त्तते। लुंपेदवश्यमः कृत्ये
तुं काममनसोरपि। समो वा हिततयोः। मांसस्य पचि युड्घञोः। अवश्यसेव्यः। गन्तुकामः। गन्तु

सा। मांसप१२ने१

सा१

प्र. मु

मनाः। संहितः। सहितः। संहितः। संहितः। संततः। सततः। समो ऽसंपवने। मांसपाकः। मांस्पाकः। कामंमन
साः। समो न लोप इति केचित्। सकामः। सममनाः। उदकस्योदः संज्ञायां। उदकस्योदादेशः स्यात् संज्ञायामुत्तरपदे। उदमेघः। उदवाहः। उत्तरपदस्यापि। उदमेघो नाम यस्य स उदमेघि पुत्रः। लोहितोदः। क्षीरोदः। पेषंवासवाहनधिषु च। उदपेषं पिनष्टि। एषु लं ततः। उदवासः। उदवाहनः। उदधिः। एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्यां। असंयुक्तहलादौ परे उदकस्योदादेशः स्याद्वा। उदकुंभः। उदपात्रं। उदककुंभः। एकेति किं। उदकस्थाली। पूरणीये किं। उदकपर्वतः। मंथौदनसक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च। एषूदकस्योदादेशो वा। उदमंथः। उदकमंथः। इत्यादि। पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु। एषु परेषु पादस्य पद्भावः स्यात्। पदाजिः। पदातिः। पदगः। पदोपहतः। इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य। अङ्यंतस्य इको ह्रस्वो

९९

५१

राम

९९

वा॥ ग्रामणिपुत्रो ग्रामणीपुत्रः ॥ इयङुवङ्‌व्ययानां प्रतिषेधः ॥ श्रीमदः ॥ स्वयंभूपुत्रः ॥ भ्रूलंगाः ॥ स्त्रुघ्नीमादः ॥
अत्रत्यस्य तु गार्गीपुत्रः ॥ ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ ष्यङः तस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योस्तत्पु
रुषे परतः ॥ पूर्वरूपत्वं संप्रसारणस्य ॥ संप्रसारणस्य ॥ तस्य दीर्घः स्यात् उत्तरपदे कौमुदगन्ध्यापुत्रः कौ
मुदगंधीपतिः ॥ व्यवस्थितविभाषयात्र ह्रस्वो न । एकतद्धिते च ॥ एकस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च ॥

कादी
८

एकस्यागतः एकता । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ॥ कुमारि रेवतिमित्रः ॥ इष्टकेषीकामालानां चित
तूलभारिषु ॥ इष्टकादीनां चितादिषु परेषु ह्रस्वः स्यात् ॥ इष्टकचितं ॥ इषीकतूलं ॥ मालभारी ॥
तदन्तस्यापीष्यते ॥ पक्वेष्टकचितं ॥ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचन
बंधुषु ॥ एषु परेषु समानस्य सः स्यात् ॥ समानं ज्योतिरस्य सज्योतिः ॥ इत्यादि ॥ पिंडगोधलोहितकुक्षिव

ग 2

णीपत्नीपत्नेव पीतिकेविता। सपिंड इत्यादि। चरणे ब्रह्मचारिणि। ब्रह्मचारिणि परपदे समानस्य सः स्यात्
व्रतं चरणं गम्यं। सब्रह्मचारी। तीर्थे ये। यप्रत्ययान्ते तीर्थे प्राग्वत्। सतीर्थ्यः। विभाषोदरे। यांते तु उदरे प्राग्व
त्। सोदर्यः। समानोदर्यः। रूपनामगोत्रस्थानवर्णवयोवचनधर्मजातीयेष्विति वित्त। सरूपः। स
मानरूप इत्यादि। दृग्दृशवतुषु। एषु समानस्य सः स्यात्। सदृक्। सदृशः। दृक्षे चेति। सदृक्षः। वतुरुक्त
रार्थः। इदंकिमोरीश्की। इदम ईश् किमः की स्यात् दृग्दृशवतुषु। ईदृक्। ईदृशः। कीदृक्। कीदृक्षः। एवं
न्तु दीक्षः। रणं वक्तव्ये। आ सर्वनाम्नः। एषु सर्वनाम्न आकारोन्तादेशः स्यात्। तादृक्। तादृशः। तादृक्षः। दीर्घः स
तोऽन्ये अमूदृक् अमूदृशः। अमूदृक्षः। विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये। अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रि आ
देशः स्यात् अप्रत्ययांते अंचतौ परे। विष्वद्र्यङ्। देवद्र्यङ्। तद्र्यङ्। यद्र्यङ्। अमुमुंचति अदद्र्यङ्। अदसो

दृदो वेति ५
कीदृशः ५
राम
१००

आदेशस्य र अदसो सेरिति सुत्वाव इष्यते। परतः के विद्धिकं निके विद्धिकंति पूर्ववतः। अनयोः के विद्धिकं
ति के विद्धिकंति वा अनयोः। अद मुयङ्। अविशेषादुमयत्रा पीत्य परे। अमुमुयङ्। आदा वित्यस्य अमुय
ङ्। अप्रत्यये किम्। विष्वग्यवः। समः सम् अमि। अप्रत्ययान्ते वा तोपरे समः समि रादेशः स्यात्। सम्यङ्।
सहस्य सध्रिः। सध्र्यङ्। अषष्ठ्याततीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु
। अन्यस्य षष्ठस्य दुगागमो वा स्यात्। आशीरादिषु परेषु। अन्यदाशीः। अन्यदाशा। अन्यदास्था। अन्यदास्थि
तः। अन्यदुत्सुकः। अन्यदूतिः। अन्यत्कारकः। अन्यद्रागः। अन्यदीयः। अषष्ठ्यततीयास्थस्येति किम्।
अन्यस्य अन्येन वा आशीः। अन्याशीः। कारके छोरिष्यत एव। अन्यस्य कारकः। अन्यत्कारकः। अन्य
स्य दम् अन्यदीयः। गहादित्वाच्छः। अर्थे विभाषा। अन्यदर्थः। अन्यार्थः। कोः कत् तत्पुरुषेऽचि। कुइत्सास्य

पृ॰मु॰
१०१
101

कद्वदेशः स्यात् ।कदन्नं ।तत्पुरुषे किम् ।कूष्ट्रो राजा ।अचीत्येव ।कुपुरुषः ।त्रौ च ।कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः
।रथवदयोश्च ।कद्रथः ।कद्वदः ।तृणे च जातौ ।कत्तृणं ।जातौ किम् ।कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥
का पथ्यक्षयोः ।कोः कादेशः स्यात् पथ्यक्षयोः ।कापथः ।काक्षः ।कुपथापीतिके वित् ।ईषदर्थे च ।ई
षज्जलं ।काजलं ।विभाषा पुरुषे ।कुपुरुषः ।कापुरुषः ।कवं चोष्णे ।ईषदुष्णं कोष्णं कवोष्णं ।च
कारात्क कदुष्णं ।अग्न्याव पीतिके वित् ।कवाग्निः ।कदग्निः ।काग्निः ।पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं ।एता
नि यथोपदिष्टान्येव साधूनि ।पृषदुदरं पृषोदरं ।भवेद्वर्णागमाद्धंसः ।सिंहो वर्णविपर्ययात् ।गू
ढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरं ।मह्यामतिशयेन रौतीति मयूरः ।रौतेरच् टिलोपः महीश
ब्दस्य मयूभावः ।आकृतिगणोऽयं ।नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ।क्विबन्तेषूत्तरपदेषु पू

राम
१०१

ऽस्य दीर्घः स्यात्। उपानत्। नीवृत्। प्रावृट्। मर्म्माविध्। नीरुक्। ऋतीषहं। परीतत्। वनगिर्योः संज्ञा-
यां कोटरकिंशुलकादीनां। कोटरादीनां वने परे किंशुलकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात्। किंशु-
लकागिरिः। वनं पुरगे मिश्रका सिध्रका सारिका कोटराग्रेभ्यः। एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात्। पुर-
गावणं। कोटरावणं। अग्रेवणं। इत्यादि। एभ्यः किं। कुवेरवनं। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुला-
म्। प्रादे बहुलं दीर्घ स्याद् घञन्ते परे परिहासः। परीहासः। अमनुष्ये किं। निषादः। शुनो दंतदंष्ट्रा-
कर्णकुंदवाराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः। श्वादन्तः। श्वाश्वापदमित्यादि। प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षा-
म्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्यो संज्ञायामपि मतौ बह्वचो नजिरादीनां। बह्वचो दीर्घः स्यान्मतौ परे सं-
ज्ञायां। अमरावती। पुष्करावती। शरादीनांच एषां दीर्घः पूर्वविषये। शरावती। वंशावती। एषा

२

102

वनस्य णत्वं स्यात्। प्रवणं। एवं निर्वणादि। विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः। एतद्वाचिभ्यः परस्य वनस्य
नस्य णत्वं स्याद्वा। दूर्वावणं। मूर्वावणं। शिरीषवणं। बदरीवणं। पक्षे दूर्वावनमित्यादि। द्वित्र्य
क्षरेभ्य एवेति नेह। देवदारुवनं। इरिकादिभ्यो न। इरिकावनं। मिरिकावनं। वाहनमाहितात्। आ
हितोपितमुच्यते तद्वाचिनिमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात्। इक्षुवाहणं। श
रवाहणं। पानं देशे। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नकारस्य णत्वं स्यात्। देशे गम्ये। क्षीरपाणा
:उशीनराः। सुरापाणाः। प्राच्याः। वा भावकरणयोः। प्रागुक्तान्निमित्तात्परस्य भावे करणे च
विद्यमानस्य पानस्य वा णत्वं स्यात्। क्षीरपाणं। क्षीरपानं। करणे क्षीरपाणं क्षीरपानं पात्रं।
गिरिनद्यादीनां वा। गिरिणदी वक्रणदं वक्रणदी। पक्षे गिरिनदीत्यादि। प्रातिपदिकान्तनु

राम
१०२

म्नविभक्तिषु च। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णत्वं वा स्यात्। प्रातिपदिकान्ते माषवापिणौ।
नुमि व्रीहिवापाणि। विभक्तौ माषवापेण। माषवापेनेत्यादि। समासे सति प्रातिपदिकान्तस्यैवेष्यते। ने
ह। माषाणां वापिनी माषवापिनी। समासे स्यादेव माषान्वपतीति माषवापिणौ। माषवापिनौ।
पुवा। टेनी। रस्यपूर्वा। रस्यपदेके नारस्याज्ञा॥ एकाजुत्तरपदे णः। पुनर्णत्वविग्रहणं नित्यत्वार्थं। वृत्रह
णौ। हरिमानयतीति हरिमाणौ। नुमि क्षीरपाणि। विभक्तौ क्षीरपेण। रस्यपिणा। कुमति च। कव
र्गवत्युत्तरपदे च प्राग्वत्। हरिकामिणौ। हरिकामिणी। श्रीकामिणी। श्रीकामेण। असमासे तु। गा
र्गीणां भगिनी। गार्ग्यभगिनी। पदव्यवायेपि। पदेन व्यवधानेपि णत्वं न स्यात्। माषकुम्भवापेन। चतु
रंगयोगेन। अतद्धित इति वाच्यं। आर्द्रगोमयेण। शुष्कगोमयेण। पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायां।

गतानि सप्तुष्याणि नितेषु तातं ते ना त्रिपारस्करः। किष्किंधा। प्रायश्चित्तं। वनस्पतिः इत्यादि। अन्येषा
मपरस्परं। आकृतिगणोयं। अधःशिरसी पदे। अनुत्तरपदयोरनयोर्विसर्जनीयस्य सः स्यात्पदशब्दे प
र। समासे। अधस्पदं। शिरस्पदं। अन्यत्र शिरसः पदं। अनुत्तरपद इति किं। परमशिरःपदे इति समा
संता। पंचम्याःस्तोकादिभ्यः। स्तोकादिभ्यः परस्याः पंचम्या अलुक् स्यात् उत्तरपदे। समासे प्राप्तो लु
गिति विधीयते। स्तोकान्मुक्तः। एवं अंतिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः। उत्तरपदे किं। निस्त्रान्तः स्तोकात् निस्तोकः।
ओजःसहोंभस्तमसस्तृतीयायाः। ओजसः सहस् अंभस् तमस् एभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुक्
स्यात्। ओजसाकृतं। मनसः संज्ञायां। मनसागुप्ता। संज्ञायां किं। मनोदत्ता। आज्ञायिनि च। मन
सस्तृतीयाया अलुक् स्यात् आज्ञायिन्युत्तरपदे परे। मनसा ज्ञातुं शीलं यस्य स मनसाज्ञायी। आत्मन

श्चपूरणे। पूरणार्थे परपदे आत्मनस्तृतीयाया अलुक्। तृतीयेति योगविभागात्समासः। आत्मनापंचमः।
आत्मनाषष्ठः। प्रकृत्यादिभ्यश्च। प्रकृत्याभिरूपः। वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः। आत्मनश्चतुर्थ्या अलुक्स्या
त् वैयाकरणाख्यायां। आत्मनेपदं। आत्मनेभाषा। अलुग्विधिसामर्थ्यात् चतुर्थीसमासः। परस्य च। परस्मै
पदं। परस्मैभाषा। हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्। हलन्तादादन्तादलुक्स्यात्संज्ञायाम्। गवियुधिभ्यां
स्थिरः। आभ्यां स्थिरस्य सकारस्य षः स्यात्। गविष्ठिरः। युधिष्ठिरः। युधिष्ठिरः। त्वचिसारः। अदन्ता
त्। अरण्येतिलकाः। अत्र संज्ञायां विषये सप्तमी सुपा नित्यं समस्यते। इति सप्तमीसमासः। हृद्युभ्यां। हृ
दिस्पृक्। दिविस्पृक्। मध्याद्गुरौ। अत्रापि प्राग्वत्। मध्येगुरुः। अन्ताच्च। अन्तेगुरुः। अमूर्द्धमस्तकात्स्वां
गादकामे। स्वांगात्सप्तम्या अलुक्स्यात्। कंठेकालः। उरसिलोमः। उदरेमणिः। अमूर्द्धमस्तकात्किं। मू

ष्टे शिखः। मस्तकशिखः। अकामे किं मुखेकामो मोयस्य मुखकामः। बंधे च विभाषा। बंधे परपदे परे सप्तम्या
अलुक्। चक्रेबंधः। चक्रबंधः। हस्तेबंधः। हस्तबंधः। सिद्धशुष्कपक्वबंधेष्वा। इति समासमा। तत्पुरुषे कृति
बहुलं। कृति परपदे सप्तम्या अलुग्बहुलं। तत्पुरुषे। स्तंबेरमः। कर्णेजपः। अत्र न स्यात् कुरुचरः। उपपा
दमतिङ् इति समासः। प्रावृट्शरत्कालदिवां जे। जे परपदे सप्तम्या अलुक्। प्रावृषिजः। शरदिजः। काले
जः। दिविजः। विभाषा वर्षक्षरशरवरात्। एभ्यो जे परे अलुग्वा। वर्षेजः। वर्षजः। इत्यादि। घकालतनेषु
कालनाम्नः। घसे तकाला शब्दे तनेव कालनाम्नः सप्तम्या अलुग्वा। पूर्वाह्णेतरां। पूर्वाह्णकाले। पूर्वाह्णे
तनः। पक्षे पूर्वाह्णतर इत्यादि। शयादि। हलदन्तादित्येव। वासवासिष्वकालात्। एषु परेषु अकालवाचिनः
सप्तम्या अलुग्वा। खेशयः। ग्रामेवासः। ग्रामेवासी। पक्षे खशय इत्यादि। हलदन्तादित्येव नेह। न मिश्र

का 2

यः॥ अवाला किं। पूर्वाह्णशयः। अपोयो निजमतिषु। अप्सुयोनिः। अप्सुजः। अप्सुमतिः। षष्ठ्या आक्रोशे। आ
क्रोशे गम्यमाने षष्ठ्या अलुक् स्यात्। चौरस्यकुलं। निंदायां किं। ब्राह्मणकुलं। वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदंडह
रेषु। वाचोयुक्तिः। दिशोदंडः। पश्यतोहरः। आमुष्यायणः। देवानांप्रियः इति च सूर्षे। शुनःशेपपुच्छलां
गूलेषु शुनः। शुनःशेपः शुनःपुच्छः शुनोलांगूलः। पुत्रेऽन्यतरस्यां। पुत्रे परे अलुग्वा निंदायां। दास्याःपुत्रः
दासीपुत्रः। निंदायां किं। ब्राह्मणीपुत्रः। ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः। विद्यासंबंधयोनिसंबंधवाचिनऋ
दंतात् षष्ठ्या अलुक् स्यात्। होतुरंतेवासी। होतुःपुत्रः। विभाषा स्वसृपत्योः। स्वसृपत्योः परयोर्ऋदंता
त्षष्ठ्या अलुक् स्याद्वा। ननांदृपतिः। ननांदुःपतिः। स्तु विषये। मातरपितृभ्यां स्वसा। आभ्यां परस्य स्वसुः स
कारस्य षः स्यात्समासे। मातृष्वसा। पितृष्वसा। अलुकि तु। मातृपितृभ्यामन्यतरस्यां। षष्ठ्यंतासं

सा.प्र.
१०५
105

परस्य स्वसुः सकारस्य षः स्याद्वा ॥ समासे । मातुस्वसा । मातुःष्वसा । पितुःस्वसा । पितुःष्वसा । असमासे
तु मातुः स्वसेत्येव नित्यं ॥ ॥ इति समासप्रक्रिया ॥ ॥ उपगोरपत्यमिति विग्रहे । प्राग्दीव्यतोऽण् । ते
न दीव्यतीत्यतः प्राक्पदितः परं वक्ष्यते तेऽत्राण्प्रत्ययः स्यादिति ज्ञेयं । तस्यापत्यं । तस्येति षष्ठीसम
र्थादपत्यार्थे यथायथमणादयः स्युः । समर्थानां प्रथमाद्वा । यदितः परं वक्ष्यते प्राग्दिशः इति पावत्सम
र्थानां मध्ये प्रथमं निर्दिष्टाद्वा स्यादिति ज्ञेयं । उ इति षष्ठ्यंतादण् । तद्धितेष्वचामादेः । ञिति णिति च
तद्धिते परे अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । विभक्तिलोपः । ओर्गुणः । अवादेशः । तद्धितान्तत्वात्स्वाद्यु
त्पत्तिः । आदिवृद्धिरस्यापवादवृद्धिं बाधते । औपगवः । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । उपगोरपत्यमिति । अन्य
तरस्यामित्यनुवृत्तेः समासोऽपि । उपग्वपत्यमित्यपि समर्थग्रहणादिह । वाक्यमपि । उपगोरपत्यमि

राम
१०५

ति। अप्यतरस्यां। वद्धमुपगोरपत्यं वैत्रस्यां। ग्रामणीत्वाड्गिः। ४। १। ६२। आपगावी। अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं। पौत्रप्रभृतेरपत्यं
गोत्रसंज्ञं स्यात्। एको गोत्रे। गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यात्। ननु प्रथमप्रयुक्तं। यद्वा मूलप्रकृतेरेव प्रत्ययोऽस्य
न्निः। उपगोः पौत्रादिरौपगवः। जीवति तु वंश्ये युवा। वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि त
द्युवसंज्ञं स्यात्। न गोत्रसंज्ञं। गोत्राद्यून्यस्त्रियां। यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यान्न मू
लप्रकृतेः। स्यान्तरयुवम्। ननु स्त्रियां युवसंज्ञादि। औपगवस्यापत्यं पुमानिति विग्रहे। अत इञ्। अस्त्रा
स्त्रीसमर्थादिञ्स्यादपत्ये। लोपवादः। औपगविर्युवा। अस्त्रियां किं। स्त्रियामि सुहृद्गोत्रप्रत्य
य एव वर्त्तते। औपगवी स्त्री। इदं स्पष्टीतरापत्यं गोत्रापत्यवाचकान्निः। युवापत्यन्तु। यञिञोश्च।
गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात् फक् स्यात्। किंम्। निवाकि। इतिवत्तद्धितपरे अवामादेरवोरष्ठिः

प्र॰ सु॰
१०६
106

स्यात्॥ फक्स्यायनादेशः। दाक्षायणः। दाक्षायणौ। दाक्षायणाः॥ गार्ग्यस्यानंतरापत्यं गार्गिः। गार्गी। गार्ग्य
यः। गोत्रापत्ये तु इञि प्राप्ते। गर्गादिभ्यो यञ्। गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् स्यात्। गार्गेरपत्यं गार्ग्यः। वात्स्यः
। यञञोश्च। एतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे। नतु स्त्रियाम्। गार्ग्याः। वात्स्याः। न त्वृते किं। प्रियगार्ग्याः। स्त्रि
यां तु गार्ग्यः स्त्रियः। युवापत्ये तु फक्। यञिञोश्च। आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति। आपत्ययकारस्य तद्धि
ते परे लोपः स्यात्। न त्वाकारे। गार्ग्यस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः। गार्गेर्गार्ग्यस्य गार्ग्यायणस्य वापत्ये वि
वक्षिते। एको गोत्र इति नियमात्। गर्गाद्यादेव यञ्। गार्ग्यः। गार्गस्य गार्गेर्गार्ग्यस्य गार्ग्यायणस्य
वा युवापत्यविवक्षायां गोत्राद्यूनस्त्रियामिति नियमात्। गार्ग्यशब्दादेव युवापत्यप्रत्ययः। गार्ग्या
यणः। भ्रातरि च ज्यायसि। दिज्येष्ठभ्रातरि च जीवति कनीयान् युवसंज्ञः। पित्रादौ मृते जीवति वा
स्यात्

राम
१०६

प्रजो ऽनुजो गार्ग्यायणः। बाह्वादिभ्यश्च। एभ्य इञ् स्यादपत्ये। बाहविः। औपविंदविः। नाम्ना द्वितो औड
लोमिः। आग्निशर्मिः। सुधातुरकङ् च। सुधातुरिञ् स्यादकङ् आदेशश्च। सौधातकिः। व्यासवरुडनिषा
दचंडालबिंबानां चेष्टिः। न य्वाभ्यां पदांताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्। पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य
अच्वृद्धिः। किं तु ताभ्यां पूर्वौ ऐचावागमौ क्रमात्स्तः। वैयासकिः। वारुडकिः। नैषादकिः। इत्यादि।
गोत्रकुंजादिभ्यश्च्फञ्। एभ्यो गोत्रेऽपत्ये च्फञ् स्यात्। व्रातच्फञोरस्त्रियां। व्रातात् वा च्फञश्च ञंतेभ्य
श्च स्वार्थे ञ्यः स्यात्। न तु स्त्रियां। कौंजायन्यः। ब्राध्नायन्यः। स्त्रियां तु कौंजायनी। अत्र गोत्रत्वेन ञ्या
तित्वात् ङीष्। ञ्यादयस्तद्राजाः। ञ्यादयः प्रत्ययास्तद्राजसंज्ञाः स्युः। तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां
। तद्राजस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियां। कौंजायनाः। अनन्तरापत्ये कौंजिः। नडादिभ्यः

ःफक्। एभ्यो गोत्रे फक् स्यात्। नाडायनः। चारायणः॥ आमुख्यायणः॥ अनंतरापत्ये नाडिः। शिवादि
भ्योऽण्। एभ्योऽण् स्यादिञोपवादः। शैवः। ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च। एभ्योऽण् स्यात् इञः। ऋषिभ्यः। वा
सिष्ठः। वैश्वामित्रः। अंधकेभ्यः। श्वाफल्कः। रांधसः। वृष्णिभ्यः। वासुदेवः। आनिरुद्धः। कुरुभ्यः। नाकु
लः। साहदेवः। बाह्वादित्वात्। कार्ष्णिः। आर्जुनिः। प्राद्युम्निरित्यादयः इञंताः। बाह्वादेराकृतिगणत्वा
त्। गार्ग्मिः। वैदिः। सौरिः। मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः। संख्यादिपूर्वाया मातुरपत्येऽण् स्या
दुकारांतादेशश्च। द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः। सांमातुरः। भाद्रमातुरः। कन्यायाः कनीन च। कन्या
या अण् स्यात् कनीनादेशश्च। कानीनः। स्त्रीभ्यो ढक्। स्त्रीप्रत्ययांतेभ्यो ढक् स्यात्। ढस्येयादेशः। वै
नतेयः। मारहेयः। यौवतेयः। शुभ्रादिभ्यश्च। एभ्योऽपत्ये ढक् स्यात्। अविद्यामपठ इति प्राप्तस्य आरोप

वाडवः।शैभ्रेयः।गांगेयः।ढेलोपोऽकद्र्वाः।ढे परे ओर्लोपः स्यात्कद्रूं विना।कामंडलेयः।कद्रूसुकाद्रवे
यः।पंगोश्वन।।पांगवेयः।इतश्चानिञः।इकारान्ताद्व्यचोनंतरापत्ये ढक् स्यात्तन त्विञंतात्।आत्रेयः।
त्रिः।नैतेयः।इतः किं।दाक्षिः।अनिञः किं।दाक्षायणः।द्व्यचः किं।मारीचः।कल्याण्यादीनामिनङ्।एषा
मपत्ये ढक्स्यादिनङादेशश्च।काल्याणिनेयः।त्येष्विनेयः।हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च।हृदाद्यंत
शब्दे पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिः स्यात्।सौहार्द्दः।सौभागिनेयः।साक्तुसैंधवः।अनुशतिकादीनां च।उभयप
दवृद्धिः।आनुशातिकं।पारस्त्रैणेयः।कुलटाया वा।अस्या इनङादेशो वा स्यात्।ढकि।कौलटेयः।
कौलटिनेयः।सती भिक्षुकी अत्र कुलटा।चटकाया ऐरक्।चटकापत्ये ऐरक्स्यादपत्ये।चटकादपीष्य
ते।चटकायाः चटकस्य वापत्यं चाटकैरः।स्त्र्यपत्ये लुग्वाच्यः।स्त्र्यपत्यं चटका।गोधाया ढ्रक्।अस्याः

कानेरः २

पत्येढुक्स्यात्॥ ढक्सेयः॥ लोपा व्यार्वलि॥ गोधेरः॥ सु अदित्वात् ढक्॥ गोधेयः॥ आरगुदीचां॥ गौधारः॥
आकारान्ताद्वारणादन्यत्रापि॥ नाटेयः॥ नाटारः॥ क्षुद्रादिभ्यो वा॥ शीलहीना अंगहीनाश्च क्षुद्राः॥ ततो वा
ढक्॥ कोलटेरः॥ दासेरः॥ नाटेरः॥ पक्षे ढक्॥ पितृष्वसुश्छण्॥ अस्माच्छण् स्यादपत्ये॥ छस्य ईयः॥ पैतृष्व
स्रीयः॥ ढकि लोपः॥ पितृष्वसुरन्त्यलोपः स्याड्ढकि॥ अतएव ढक्॥ पैतृष्वसेयः॥ मातृष्वसुश्च॥ मातृष्वस्री
यः॥ मातृष्वसेयः॥ राज्ञश्वशुराद्यत्॥ आभ्यां यत्स्यादपत्ये॥ पौर्वापर्ये श्वशुर्यः॥ यत्वाभावे कर्मणोः॥ यादौ तद्धि
ते अन्न प्रहृत्यान्तर्भावे कर्मणोः॥ राज्ञो जातोऽपत्यं॥ राजन्यः॥ क्षत्रियः॥ राजनोऽन्यः॥ अन्न॥ यो अन्न अ
णि प्रहृत्यात्स्यात्॥ इति टिलोपे न॥ अभावे कर्मणोः किं॥ राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं॥ क्षत्राद्घः॥ क्षस्य
यः॥ क्षत्रियः॥ जाता विशः॥ क्षात्रिरन्यः॥ कुलात्खः॥ केवलात्कुलात् खः स्यात्॥ खस्येनः॥ कुलीनः॥ आ

कुत्तां १

दुष्कुलाड्ढक्। दौष्कुलेयः पक्षे ष्कुः कुलीनः
कु॰ गा॰ १ स्वसुश्छः २

व्यकुलीनः। अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ। केवलाद्य ढकञौ वा स्तः। पक्षे खः। कुल्यः। कौलेयकः।
कुलीनः। महाकुलादञ्खञौ। अस्मादेतौ वा स्तः पक्षे खः। माहाकुलः। माहाकुलीनः। ड्ढुष्कुष्छुः। स्वस्री
यः। भ्रातुर्व्यच्च। भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः। चकाराच्छः। भ्रात्रीयः। व्यन्सपत्ने। भ्रातृव्यः शत्रुः।
स्वरभेदः। रेवत्यादिभ्यष्ठक्। रेवत्यादिभ्योपत्ये ठक् स्यात्। ठस्येकः। ठस्येकादेशः स्यात्। रै
वतिकः। आश्वपालिकः। अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योञ्। विदादिभ्यो गोत्रापत्ये ञ् स्यात्। ये त्वत्रा
नृषयस्तेभ्य आनन्तर्य्य एवाञ्। वैदः। और्वः। अजन्तत्वाद्बहुत्वे लुक्। विदाः। उर्वाः। गोत्र इत्येव। वैदिः। अनृषि
भ्यः पौत्रः। दौहित्रः। यस्कादिभ्यो गोत्रे। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक्। तत्कृते च बहुत्वे न तु स्त्रियाम्।
यद्वेस्काः। लह्याः। अस्त्रियां किं। यास्क्यः स्त्रियः। अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च। एभ्य

स्तद्धतः। अत्रयः। भृगवः। कुत्साः। वसिष्ठाः। गोतमाः। अंगिरसः। तैनैनेत्यव। प्रियात्रेयाः। स्त्रियांतु
आत्रेय्यः स्त्रियः। जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्। जनपदशब्दात्‌क्षत्रियवाचिनोपत्येऽञ्स्यात्। पां
चालः। वैदेहः। देशशब्दात्किंपोस्ता। क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदस्यास्तन्यापत्यवत्। पंचालानां
राज्ञापंचालः। वैदेहः। आंगः। वांगः। तेतद्राजाः। तेअञादयस्तद्राजसंज्ञाः स्युः। वडत्वेतद्राजस्यति
लुक्। पंचालाः। विदेहाः। अंगाः। वंगाः। कुमुदगंधेरपत्यकौमुदगंधः। वराहस्यापत्यंवाराहिः। ह्रस्व
पत्यस्त्र्यादरं लघुः। ह्रस्वामदर्रलघुसंज्ञंस्यात्। संयोगेगुरु। संयोगेपरेह्रस्वंगुरुसंज्ञंस्यात्। दी।
र्घंवादीर्घंवगुरुसंज्ञंस्यात्। अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ्‌गोत्रे। आदीनामेसमुत्तमंत
स्यसमीपमुपोत्तमंगुरूपोत्तमयोरनार्षयोर्गोत्रे स्त्रियांयावणिञोविहितौतयोः ष्यङादेशः स्या

त्ता षडः। वितौ। यउ अश्वाप्त। कौमुदगंध्या। वाराह्या। अनार्षयोः किं। वासिष्ठी। वैश्वामित्री। अश्वपत्या
दिभ्यश्च। एभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्व पत्यार्थेष्व समस्यान्। एतस्यापवादः। आश्वपतं। गाणपतं। दित्य दित्य
दित्यपत्युत्तरपदा एयः। दित्यादिभ्यः पत्यन्ताच्च प्राग्दीव्यतीयार्थेषु एयः स्यात्। दैत्यः। आदित्यः। ह
लोपमोपयमिलोपइतिपूर्वयकारलोपः। आदित्यं हविः। प्राजापत्यं। सेनापा प्रसेत्यंपमा ष्ष्यते॥
पाद्यं। देवस्य यञ्जो। दैव्यं। दैवं। वहिषष्टिलोपाय एवा बाह्यः। ईकक्। बाहीकः। द्वितेङीषि
कृते स्त्रीभ्यो ढक्। तेन दैतेयः। सिध्यति। उत्सादिभ्योऽञ्। औत्सः। स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भव
नात्। धान्यानां भवने इत्यतः प्राग्वर्तेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः। स्त्रीषु भवः। स्त्रैणः। पौं।
स्नः। एवं समूहादिताग्गतादिषु स्त्रैणं वेत्तिज्ञापकात् त्वर्थेन। स्त्रीवत् पुंवत्। तेन रहं रागात्।

तीयासप्तमीसार्थाद्वा गवाखिना रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । इत्यण् । कषायेण रक्त [illegible] ॥
याः पटः । लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक् । अस्माद्रक्तार्थे ठक् स्यात् । अणोपवादः । लाक्षिक इत्यादि । नक्ष
त्रेण युक्तः कालः । तृतीयान्तान्नक्षत्रवाचिनो युक्त इत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । योयुक्तः स कालश्चेत् । पुष्येण
युक्ता पौषी रात्रिः । लुबविशेषा । कालस्याविशेषश्चेत् प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । अद्य पुष्यः । दृष्टं साम । तृतीयान्तात् दृ
ष्टमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । यद्दृष्टं साम चेत् । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम । परिवृतो रथः । वस्त्रेण
परिवृतो रथो वास्त्रः रथः । पांडुकंबलादिनिः । पांडुकंबली रथः । तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः । सप्तम्यन्तेभ्यो
मत्रेभ्य उद्धृतेर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । शरावे उद्धृत ओदनः शारावः । भुक्तोच्छिष्ट इत्यर्थः । संस्कृतं भ
क्षाः । भ्राष्ट्रेषु संस्कृता भ्राष्ट्राः । सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायां । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषो मासः ॥

सास्यदेवता। देवतावाचिनः प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्। इन्द्रो देवता अस्येत्यैन्द्रं हविः
। पाशुपतं। बार्हस्पत्यं। कस्येत्। कशब्दस्य प्रत्ययः स्यादिकारेन्तादेशः। वृद्ध्यायादेशश्चाको
देवतास्येति कायं हविः। शुक्राद्घ्रः। शुक्रियं। सोमाट्ट्यण्। सोम्यं। टित्वात् सौमी ऋक्। वाय्वृतु
पित्रुषसो यत्। एभ्यो यत्स्यात् ढकेर्षः। ओर्गुणः। वान्तो यि प्रत्यये। वायव्यं। ऋतव्यं। रीङ् ऋतः। अकृ
द्यकारे सार्वधातुके परकारे ईषौ च परे ऋदन्तस्य रीङादेशः स्यात्। पित्र्यं। उषस्यं। अग्नेर्ढक्।
आग्नेयी देवता द्वन्द्वे च। अत्र पूर्वोत्तरपदयोरा द्यचो वा वृद्धिः स्यात् ञ्णिति परे। अग्निमरुतौ देवता
अस्येति आग्निमारुतं शुक्रं हविः। स्वामिन्येतत्। नेह। स्कान्द विशाखः। नेन्द्रस्य परस्य। परस्येन्द्रस्य
वृद्धिर्न सोमेन्द्रपरस्य किं। ऐन्द्राग्नः। दीर्घाच्च वरुणस्य। दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः। ऐन्द्राव

प्र.सु.
१११

रुणं। मैत्रावरुणं। दीर्घोत्विं। आग्निवारुणीमनड्वाहीतस्य समूहः। घघण्ञात्समूहार्थे यथा स्वम
णादयः स्युः। काकानां समूहः काकं। भिक्षादिभ्याण्। एभ्योऽण्स्यादुक्तेऽर्थे। ठकाद्यपवादः। भैक्षं। यौ
वतं। तस्य ठेतद्धितर उभिनेहपुंवद्भावः। युवतीनां समूहः यौवतं। गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजन्यराजन
पुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्। अत्रापत्यप्रत्ययान्तं गोत्रं। अपत्यापवाधकप्रकरणेन। अपत्यार्थप्रत्ययान्ता
दुक्ताद्धिभ्यश्च स्यात्। तावद्धञ्छे इति औपगवकं। दाक्षकं। गार्गकं। आपत्यस्येति यलोपः। औक्षकं। ला
स्यन्तस्यारेर्लोपः स्यात्। वार्द्धकं। केदाराद्यञ्च। उक्तेऽर्थे वुञ्चकाराद्वुञ्। युवोरनाकौ। युवइत्येतयोः
क्रमादन अक इत्येतौ स्तः। कैदारकं। कैदार्यं। अनुनासिकयोरित्। नेहकर्मण्युः। गणिकाया
श्च ञ्य। गाणिक्यं। ठञ् कवचिनश्च। कवचिनः केदाराद्वा ठञ् स्यात्। उक्तेऽर्थे। कावचिकं। कैदारि

राम
१११

कं। धैत्रा। माणववा। उवाय्यता। ब्राह्मणं। माणव्यं। वाडव्यं। ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तल्। एभ्यस्तल् स्यात्स-
मूहार्थे। तलंतं स्त्री लिंगं। ग्रामता। एभ्याद्विगजाच्च छः। गजता। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्। अचित्तार्थेभ्यो हस्ति-
धेनुभ्यां च ठक् स्यात्। आपूपिकं। हास्तिकं। इसुसुक्तांतात्कः। इस उस उक तकारांतस्य ठस्य कः स्यात्।
त्। धेनुकं। पाशादिभ्यो यः। पाश्या। वात्या। उल्ल्या। पिवान्तलः। खलगोरथात्। यः प्रत्ययः। खल्या। रथ्या गव्या ४
। अनित्रकट्यच्च। खलगोरथेभ्य एते क्रमात्स्युः। खलिनी। गोत्रा। रथकट्या। तदस्यां प्रहरणमि-
ति क्रीडायां णः। प्रहरणार्थात्प्रथमांतात्सप्तम्यर्थे क्रीडायां णः। दाण्डप्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा।
। मौष्टा। घञः सास्यां क्रियेति ञः। घञंतात् कृतिकारकपूर्वात्क्रियार्थात्प्रथमांतात्सप्तम्यर्थे ञः।
स्यात्। श्येनतिलस्य पाते ञे। ञप्रत्ययांतपाते परे श्येनतिलयोर्मुमागमः स्यात्। श्येनंपाता।

स्यामिति शेषे नंपानाम्न्याया। तैलंपाता स्वधा। दांराउं याता तिषि:। तदधीते तद्वेद। द्वितीयासमर्थात्त
दधीते तद्वेदेत्यर्थयोर्यथास्वमण्दयः स्युः। वेत्ति णमः। व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः। सौवश्वः
इतिहा सपुराणा मांठवाव्यः। ऐतिहासिकः। पौराणिकः। क्रमादिभ्यो वुन्। क्रमकः। पदकः। शिमी
मांसकः। तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि। प्रथमासमर्थादस्तु पाधिकात्सप्तम्यर्थे यथा यान्नेनतंनाम्नि
देशे वाच्ये यथास्वं मण्णादयः स्युः। उदुंबराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुंबरः। तेन निर्वृत्तं। कुशाम्बेन निर्वृत्ता
कौशाम्बी नगरी। तदस्य निवासः। षष्ठ्यन्तान्निवासे देशे तन्नाम्नि वाच्ये अणादयः स्युः। शिवीनां नि-
वासो देशः शैवः। अदूरभवश्च। षष्ठ्यन्तादद्रभवे देशे तन्नाम्नि वाच्ये अणादयः स्युः। विदिशाया अदू-
रभवं नगरं वैदिशं। जनपदे लुप्। जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप् स्यात्। लुपि युक्तवद्व्या-

निवचने लुपि सति प्रकृतिवल्लिंगवचने स्तः। पंचालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः। कुरवः। वरणादि
भ्यश्च। एभ्यश्चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य अजनपदे पि लुप्स्यात्। वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः। नगरं गो
दयोरदूरभवो ग्रामः गोदौ ग्रामः। विशेषणानां चाजातेः। लुबंतस्य विशेषणानामपि लिंगवचने त
द्वत्। जातिं विना। पंचालाः रम्याः। गोदौ रम्यौ। अजातेः किं। पंचाला जनपदो रम्यः। गोदौ ग्रामो रम्यः।
शेषे। अपत्यादिचातुरर्थिकान्तादन्यः शेषः। तत्र यथास्वमणादयः स्युः। मथुरायां जातः माथुरः। श्रा
वण चक्षुः। जातार्थेऽस्माद्द्विस्यादणपवादः। प्रावृषिकः। तत्रभवः। अत्रापि यथास्वमणादयः स्युः।
मथुरायां भवो माथुरः। दिगादिभ्यो यत्। एभ्यो भवार्थे यत्स्यात्। दिश्यं। वर्ग्यं। शरीरावयवाच्च। अस्मा
द्भवार्थे यत्। दन्त्यं। कंठ्यं। अध्यात्मादेष्ठञिष्यते। अध्यात्मभवं। आध्यात्मिकं। अनुशतिकादित्वादु
भयपदवृद्धिः। आधिदैविकं। आधिभौतिकं। ऐहलौकिकं। इत्यादि। तत आगतः। पञ्चम्यन्तादागत

वद्धुषा गृह्यते तच्चाक्षुषं रूपं। श्रावणः शब्दः। तत्र जातः। समयतो जाता... यथास्वमणादयः स्युः। १५

प्र॰सु॰
११३
113

तेर्थे यथापास्त्वमण्णादयः स्युः। मथुराया आगतो माथुरः। ठगायस्थानेभ्यः। स्वामिभागो स्मिन्स्थानार्थे ष्ठ
कु स्यात्। आगतेर्थे। आपणिकः। सोस्य निवासः। प्रथमान्तान्निवासोपाधिकात्षष्ठ्यर्थे यथापास्त्वमण्णादयः स्युः।
स्युः। मथुरा निवासोस्य माथुरः। तेन प्रोक्तं। तृतीयान्तात्प्रोक्ते ऽर्थे यथापास्त्वमण्णादयः स्युः। मनुना प्रो
क्तो मानवो धर्म्मः। कृते ग्रन्थे। तृतीयान्तात्कृतेर्थे अण्णादयः स्युः। ग्रन्थे वाच्ये। वाररुचः ग्रन्थः। त
स्येदं। षष्ठ्यन्तादिदमर्थे यथापास्त्वमण्णादयः स्युः। उपगोरिदं औपगवं। रथाद्यत्। रथस्येदं रथ्यं। ग्रा
माद्यखञौ। ग्रामाद्यखञौ स्तः। शेषेर्थे। अणो ऽपवादः। स्वस्थानादेशः। ग्रामे जातो ग्रामे भवो ग्रामा
द्यागतादिर्ग्राम्यः। ग्रामीणः। नद्यादिभ्यो ढक्। एभ्यो ढक् स्यात्। शेषे। नद्यां जातादिः ना
देयः। माहेयः। दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्। एभ्यस्त्यक् स्यात्। शेषे। दक्षिणस्यां जातादिः दा
क्षिणात्यः। पाश्चात्यः। पौरस्त्यः। द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्। एभ्यो यत् स्यात्। शेषे। दिवि जातादिः दि

राम
११३

दिव्यः। प्राच्यः। अपाच्यः। उदीच्यः। प्रतीच्यः। अमेयात्यप्र। शेषे। अमेहक्वतसित्रेभ्य एव। अमात्यः। इहत्यः।
क्वत्यः। ततस्त्यः। त्यपनेर्ध्रुवे। नित्यं ध्रुवं नित्यः। ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्यां। एभ्यो वा त्यप् शैषिकः। ऐष
मस्त्यं। ह्यस्त्यं। श्वस्त्यं। पक्षे वक्ष्यमाणष्ठञ्। ऐषमस्तनमित्यादि। च। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं। यस्याच्समु
दायस्यादिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात्। वृद्धाच्छः। वृद्धाच्छः स्याच्छस्येयं शेषे। आपत्यस्येति यलोपः। गार्गी
यः। सूर्यतिष्येति यलोपः। आगस्तीयः। शालीयः। वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा। देवदत्तीयः। दैवदत्त
ः। त्यदादीनि च। एतानि वृद्धसंज्ञानि स्युः। तदीयं। विभक्त्यधिकारात्त्वमयोरप्राप्तौ। प्रत्य
योत्तरपदयोश्च। मपर्यन्तयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्ययोत्तरपदे च। त्वदीयम्। मदीय
म्। त्वत्पुत्रः। मत्पुत्रः। भवतष्ठक्छसौ। वृद्धाद्भवतष्ठक्छसौ स्तः। छस्यापवादः। तान्तत्वात्कादेशः। भाव

प्र॰ सु॰
११४
११५

त्कः। सितिश्च। सितिश्रयोपरे याद्यादावज्ञादावपि पूर्वपदसंज्ञं॥ त्तथादेशः। भवदीयः। त्वद्भात्किः। एतत्
ताद्दोर्वाभावतः। उत्तरश्च। गोत्रे यङ्कन्तदन्तादणस्याच्छेषाच्छस्यापवादः। दाक्षाः छात्राः। गार्गादिभ्यो
छः। एभ्यश्छस्यात्। गार्गीयः। जनपरयोः कुक् छः। जनकीयं। परकीयं। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च।
एतयोः स्वे खञ् स्याच्छेषे। वा छः। वाग्रहणाद् अण्। तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ। एतयोः क्रमादेतौ
स्तः। खञि अणि च। युवयोर्युष्माकं वा अयं यौष्माकीणः। यौष्माकः। आस्माकीनः। आस्माकः। त
स्मिन्नणि किं। युष्मदीयं। अस्मदीयं। तवकममकावेकवचने। एकार्थयोर्युष्मदस्मदोः क्रमादेतौ स्तः।
खञि अणि च। तावकीनः। तावकः। मामकीनः। मामकः। छे तु त्वदीयः। मदीयः। मध्यान्मः। शेषे।
मध्यमः। आदेश्च। आदिमः। अवोऽधमो लोपश्च। अधमः। अवमः। अ सांप्रतिके। मध्यशब्दाद्रस्कारप्र

राम
११४

म3

त्ययः स्यात्॥ शैषिकः॥ समे पर्यउत्कर्षापकर्षहीनो मुख्यो वैयाकरणः॥ कालाट्ठञ्॥ कालविशेषवाचिनः
शेषेऽर्थे ठञ् स्यात्॥ अणोऽपवादः॥ ठञ्छृत् एतत्परत्वाद्बाधते॥ मासिकः॥ आर्द्धमासिकः॥ सांवत्सरिकः॥ नि
शाप्रदोषाभ्यां च॥ आभ्यां वा ठञ् स्याच्छेषे॥ नैशं नैशिकं॥ प्रादोषं॥ प्रादोषिकं॥ श्वसस्तुट्॥ श्वसो वा ठञ् स्या
च्छेषे॥ तस्य तुडागमश्च॥ द्वारादीनां च॥ द्वारस्वरमाव्केसमस्वक्षित्यृत्वस्वाधुरउंश्वमस्वर स्वन स्प्य कृतस्व॥
एषां न वृद्धिः॥ ऐजागमश्च॥ सौवस्तिकं॥ पश्चात्स्वस्त्यां सौवस्तनं॥ सर्वत्राण् तलोपश्च॥ हेमंताद् एण् स्यात्त
लोपश्च॥ वेदे भाषायां च॥ हैमनो वायुः॥ ठञ्पीच्छते॥ हैमंतिकः॥ संधिवेलेतिसूत्रेणाण् इहैकते तलो
पात् नै[illegible]॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च॥ एभ्यष्ट्युट्युलौ कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तः
॥ तयोस्तुडागमश्च॥ सायंतनं॥ सायंतनं॥ स्वरेऽन्नदः॥ चिरंतनं॥ प्राह्णेतनं॥ प्रगेतनं॥ अनव्ययानामेषां

२१६ मं॰त॰

प्र॰सु
११५
115

मांतत्वमेदंतत्वं च निपात्यते॥ अव्ययेभ्यः। दोषातनं। दित्वा। दोषातनी। चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्त
व्यः। चिरत्नं। परुत्नं। परारित्नं। प्रगस्य गलोपश्च। प्रत्नं। अग्रपश्चादिमच्च। अन्ताच्च। अग्रिमं
। अन्तिमं। अव्ययानां भमात्रे टिलोपः। पश्चिमं। सायंप्रातर्भवः सायंप्रातिकः। पौनःपुनिकः। अध्यात्मा
दित्वाट्ठञ्। व[illegible]षष्टिलोप विधानाद नित्योऽव्ययानां टिलोपः। आरातीयः। शाश्वतिकः। तस्य विकारः।
षष्ठ्यंताद्विकारे अणादयः स्युः। सुवर्णस्य विकारः सौवर्णः। अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः। विका
रे अवयवे च। कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कापोतं। मौर्वं। कांडं। भस्म वा। कारीरं। मयड्वैतयोर्भाषाया
मभक्ष्याच्छादनयोः। विकारावयवयोर्वा मयद्भस्मादीयां। दूर्वामयम्। दौर्वं। भक्ष्याच्छादनयोः। मौद्गः सू
पः। कार्पासं वासः। नित्यं वृद्धशरादिभ्यः। एकाचो गादेश्च नित्यं मयट् स्यात्। एतयोः पं। त्व अस्म।

रा॰म
११५

मयं। दारुमयं। दर्भमयम्। एकाचोपि मयट्। त्वाङ्मयं। विण्मयम्। आमयट्‌ तु नित्य इति केचित्। वि
ल्वमयं। तस्य कृतं वचनेम पर। नदित्रिप्यमासमेधयासाक्षुर्घेणप्रस्तुतमत्रैतत्पर्यमयट् स्यात्॥
अत्रमयायसः। प्राद्यात्मेपीयैके धर्ममयोदेशः॥ गोश्च पुरीषे॥ गोर्मयट् पुरीषेर्थे। गोः पुरीषं गोम
यम्। गोपयसोर्यत्। तयोर्यत्स्याद्विकारावयवयोः मयडादेरपवादः। गव्यं। पयस्यं। फले लुक्।
विकारावयवस्य प्रत्ययस्य फले वाच्ये लुक् स्यात्। लुक्तद्धितलुकि। तद्धितलुकि सति उपसर्ज
नस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। बदर्याः फलं बदरं। आमलकं। इको एपाः॥ गोण्याः स्तद्धितलुकि।
सति इकारादेशः स्यात् लुकोपवादः। पंचभिर्गोणीभिः क्रीतः पंचगोणिः। प्लक्षादिभ्योऽण्। ए
भ्यः फलेऽण् स्यात्। विधानसामर्थ्यान्न लुक्। प्लाक्षं। आश्वत्थं। औरस्त्र। जवणीतादत्त्रस्याद्वि

प्र॰सु
११६
116

कारादेस्तस्य फले लुक्। जंब्वाः फलं जंबु। ह्रस्वो नपुंसके। जंबावा जंब्वाः फले वाच्ये। ।ग स्याद्वावि
धानात्र लुक्। जांववं। लुप्च। जंब्वाः फलप्रत्ययस्यवालुप्स्यात्र लुक्। जंबूः स्त्रीपि देप्राग्वत्राफ
लपाकशुषां लुविषः। व्रीहयः। माषाः। पुष्पमूलेषु बहुलं। मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका। जातिः
। वदर्या मूलं बदरी। वृहती। रिंगणी। क्वचिन्न। पाटलायाः पुष्पं पाटलं। पुष्पं [illegible]। रीत
क्यादिभ्यश्च। एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्। न लुक्। हरीतक्याः फलं हरितकी। द्राक्षा। हरीतक्या
दे: प्रकृतिलिंगमेवेष्यते न तु प्रकृतिवचनं। हरीतक्याः फलानि हरीतकाः। तत्र नियुक्तः
। सर्वमंतादग्नियुक्तोपे ठक् स्यात्। द्वारादित्वादैच्। द्वारे नियुक्तो द्वावारिकः। स्वरस्यापि सौ
वरः। वैयल्कसः। तदाहेति माशब्दादिभ्यष्ठक् वाच्यः। स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः। माशब्दिकः। स्व

इ।१

राम
११६

र्वः सौवः । स्वादुमृदुनइदं सौवादुमृदवं । पुनरइदं शौवनं । अनुइति प्रकृत्या स्फैयकृतं । स्वस्येदं
सौवं । नस्यादिविधिरत्र । सौवग्रामिकः । सौवाध्यायिकः । स्वाध्यायं पठति सौवाध्यायिकः । न्य
ग्रोधस्य च केवलस्य । असेगागमः स्यात्तत्र तु वृद्धिः । नैयग्रोधं फलं । केवलस्य किं । न्यग्रोधमू
ले तवाः न्यग्रोधमूलाः । शालयः । स्वागतादीनां च । एषामैच न स्यात्तत्र आदिवृद्धिः । स्वागतमि
त्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वांगिः । व्यांगिः । व्याडिः । कश्यावहारिकः । स्वापतेयं । श्वादेरि
ञि श्वादेरैच् इञि परे । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । इकारादाविति वाच्यं । श्वगणाट्ठञ्च । अस्मा
न्नेन चरति पर्पादिष्ठन् स्यात् । ठन् च । श्वागणिकः । श्वगणिकः । पदान्तस्यान्यतरस्यां । एदशब्दा
न्तस्याच्श्वादेरैच् स्याद्वा । श्वापदस्येदं श्वापदं । शौवापदं । न्यंकोर्वेति केचित् । न्यांकवं नैयंकवं ।

प्र.सु.
११७
117

।सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य। एभ्योजनपदवाचिनउत्तरपदस्यैववृद्धिःस्यात्।सुपांचालः।सर्वपां
चालः।अर्द्धपांचालः।संयोगादिश्च। संयोगात्परइन्नप्रकृत्यास्यात्।अणिपरे।चाक्रिणः।अ
न्।अणिअन्प्रकृत्यास्यात्।याज्वनः।सामनः।नमपूर्वापत्येवर्म्मणः।मात्परोन्प्रकृत्यान
स्यात्।अपत्येऽणिनतुवर्म्मणः।सुसाम्नोपत्यंसौसामः।भाद्रशर्म्मः।अपत्येकिं।साम्नोयंसाम
नः।अवर्म्मणःकिं।भाद्रवर्म्मणः।अश्मनोविकारेटिलोपः।अश्मनोविकारःआश्मं।अश्मनोय
माश्मनोराशिः।हेम्नोविकारःहैमः।ब्राह्मोजातौ।अजातौअयंनिपात्यते।ब्राह्मोमहः।जाता
वपत्येतुब्राह्मणः।पत्यंब्राह्मणः।कार्म्मस्ताच्छील्ये।कर्म्मशीलःकार्म्मः।कर्म्मणःस्यात्।औक्ष
मनपत्ये।अणिस्त्रियामपत्ये।औक्ष्णी।अपत्येतुषपूर्वहनधृतराज्ञामणिएषामवाल्लिनच्छिन्न।।

राम
११७

आद्वि कौ ३

कौ १

ऽनोल्लोपः स्यात् ॥ उत्सोरपत्यं औत्सः ॥ वार्त्तिकः ॥ धार्त्तराष्ट्रः ॥ एषामेवार्थ्यं ॥ सामर्थ्यात् ग्रामव हते पष्ठ्या तद्धहती
त्यातः प्राग्दीव्यतः ठक् अधिक्रियते ॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितं ॥ तृतीयान्ताद्दीव्यतीत्याद्यर्थेषु ठक्
स्यात् ॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः ॥ कुदालेन खनति कौदालिकः ॥ स्त्रीत्वे कौदालिकी ॥ अक्षैर्जयति
आक्षिकः ॥ स्त्रीवेदा स्त्रीकी ॥ भावह्यत्यपं नान्त्रिवर्त्ते ऽमन्त्रवाद्याः ॥ पाकेन निर्वृत्तः पाकिमः ॥ त्यागि
मः ॥ पश्चिमस्त्वमव्यान्हन्ति ॥ एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो हन्त्यर्थे ठक् स्यात् ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां
च ग्रहणं पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः ॥ शाकुनिकः ॥ तैत्तिरिकः ॥ मार्गिकः ॥ हारिणिकः ॥ सौरंगि
कः ॥ मात्स्यिकः ॥ अत्र पर्यायानग्रहं तो अनिमिषान्हन्ति ॥ मीनस्य षिः ॥ मैनिकः ॥ विशेषाणां ग्र
हणमपीष्यते ॥ शाकुलिकः ॥ संस्कृतं ॥ तृतीयान्तात् संस्कृतेर्थे ठक् स्यात् ॥ दध्ना संस्कृतः दाधिकः ॥

प्र॰सु॰
११८
118

शब्ददर्दुरं करोति ।। आभ्यां द्वितीयांताभ्यां करोत्यर्थे ठक् स्यात् शाब्दिकः । दार्दुरिकः । धर्म्मं चरति । अ-
स्माच्चरत्यर्थे ठक् स्यात् ।। धर्म्मं चरति धार्म्मिकः । अधर्म्मात् । आधर्म्मिकः ।। अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । एभ्यो
मत्सुपाधिकेभ्यः प्रथमान्तेभ्यः षष्ठ्यर्थे ठक् । परलोकमतिरित्येष्यते । आस्तिकः । नास्तिकः । प्रमाणा-
नुगामतिर्दिष्टा । सास्यास्तीति दैष्टिकः । प्राग्घिताद्यत् ।। तस्मै हितमित्यतः प्राग्यदधिक्रियते ।। तद्व-
हति रथयुगप्रासंगं ।। एभ्यो द्वितीयांतेभ्यो वहत्यर्थे यत् । रथ्यः । युग्यः । प्रासंग्यः । धुरो यड्ढकौ । धौरेय-
:। हलि चेति रेफवांतस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि परे र्‌ ति दीर्घत्वे प्राप्ते । न भकुर्छुरा
। भस्य कुर्छुरोरुपधाया न दीर्घः । धुर्य्यः । खः सर्वधुरात् । अस्मात् खः स्याद्वहत्यर्थे । सर्वधुरीणः
एकधुराल्लुक् च । अस्माल्लुक् स्यात् खश्च । एकधुरीणः । एकधुरः । शाकटाण् । शाकटः । हलसी
तोतस्यवेवा ।

राम
११८

सोदराद्यः। यप्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समादेशः सोदर्य्यः। आग्नाद्यत्। अस्माद्धितार्थे यत्स्यात् काघे
अग्रेभवः अग्र्यः ४

ता ४ तद्धिता भा १

राहलाद्धालिकः। सैरिकः। तत्र साधुः। सभायाद्यः। तत्साधुर्थे यत्स्यात् सोऽपि प्रकृत्या। सामसु साधुः। साम
न्यः। कर्मण्यः। सभायाय। अस्माद्यः स्यात् साध्वर्थे। सभ्यः। समानतीर्थे वासी॥ अस्मात् सप्तम्यन्ताद्व
सी सपद्यत् स्यात्। समाने तीर्थे गुरौ वासी सतीर्थ्यः। समानोदरे शयित आवोदात्तः। सप्तम्यन्ताच्छयित
र्थे यत्। आका स्वोदात्तः। समानोदर्ये भ्रातर्य्यः। छन्दोवा। अग्नियः। अग्नीयः। तस्मै हितं। चतुर्थ्यन्ताद्धित
र्थे छः स्यात्। छं वायत् स्यात्। अग्रेभवः अग्र्यः। छन्दो वा अग्रियः। अग्रीयः। तस्मै हितं। चतुर्थ्यन्ताद्धि
तार्थे छः स्यात्। सख्युरपि हितः सखीयः। सर्वप्रतितिच्छेति पक्षेणः। पारीरावयवाद्यत्। अस्माद्धितार्थे यत्स्या
तादर्थ्यं। आत्मनीनं। विश्वजनीनं। मातृभोगीणः। तेन क्रीतं। तृतीयान्तात् क्रीतेर्थे ठञ् स्यात्
। सप्तत्या क्रीतः साप्ततिकः। संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्। संख्यायाः कन् स्यात् क्रीतार्थे नुतुत्यं(

२ आत्मन् विश्वजन भोगोत्तरपदात्खः। एभ्यः खः स्याद्धितार्थे। आत्माध्वानौ खे। एतौ खे प्रकृत्या स्तः

नशदंतायाः। पञ्चकः पटः। त्रिंशद्गणायास्तु आशीतिकः। चात्वारिंशत्कः। बहुगणवतुडति संख्या।
वतोरिड्वा। वतोः परस्य कनो वा इडागमः स्यात्। तावतिकः। तावत्कः। विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् असंज्ञायां॥
आभ्यां ड्वुन् स्यान्नाम्नि। विंशकः। त्रिंशकः। शताच्च ठन्यतावशते। अनेन क्रीतः शत्यः। शतिकः। अश
तिकः। अशते किं। शतं परिमाणमस्य शतकः। तस्येश्वरः। सर्वभूमिपृथिवीभ्यां षष्ठ्यंताभ्यामीश्व
रेर्थे अणञौ स्तः। सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः। पार्थिवः। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः। तृतीयांतात्तुल्येर्थे व
तिः स्यात्। यत्तुल्यं सा क्रिया चेत्। ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते ब्राह्मणवत्। क्रिया यां किं। गुणतुल्ये माभूत्।
पुत्रेण तुल्यः स्थूलः। तत्र तस्येव। सप्तम्यंतात् षष्ठ्यंताच्च इवार्थे वतिः स्यात्॥ मथुरायामिव मथुरावत्।
स्रुघ्ने प्राकारः। मैत्रस्येव मैत्रवत्। चैत्रस्य गावः। तस्य भावस्त्वतलौ। षष्ठ्यंतात् भावेर्थे त्वतलौ स्तः।

स्प १

शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावः। त्वान्तं क्लीबं। तलन्तं स्त्रियां। साधोर्भावः साधुत्वं साधुता। ह्रस्वात्तादौ
तद्धिते। ह्रस्वात्परस्य सस्य षः स्यात् तादौ तद्धिते परे। यजुष्टं यजुष्टा। ह्रस्वात् किं। गीस्त्वं। तिङो माप्र
ङः। निषेधः। भिंद्युस्तरां। आ त्वात्। ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलौ। वकारात् ... समावे
शः। स्त्रैणं स्त्रीत्वं। स्त्रीता। पौंस्नं पौंस्त्वं। पुंस्ता। पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा। पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा स्यात्। टेः। टेरो
टेः भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु परतः। र ऋतो हलादेर्लघोः। हलादेर्लघोः ऋकारस्य रः स्यात् इ — र.२
ष्ठेमेयस्सु। एषां भाव इमनामेव। प्रथिमा। म्रदिमा। हलादेः किं। ऋजिमा। लघोः किं। कृष्णिमा। ए
पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वं। पृथुत्वं। पृथुता। वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च। वर्णविशे
षवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् स्यात्। इमनिज्वा। शौक्ल्यं। शुक्लिमा। दार्ढ्यं। द्रढिमा। लाघवं। — नं
नव १ घिमा। चिन्त्वाद्ङः। ... वितौ। ... विती। पसत्व ... गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च

प्र.मु.
१२०
120

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः ष्यञ् स्यात्कर्म्मणि भावे वा । जडस्य कर्म्म भावो वा जाड्यं । ब्राह्मण्यं । चौर्य्यं
। पक्षे भावकर्म्मणि त्वतलौ । चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे ष्यञ् वाच्यः । चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं । त्रै-
लोक्यं । चातुराश्रम्यं । चातुर्वेद्ये उभयपदवृद्धिः । चातुर्वैद्यं । स्तेनाद्यन्नलोपश्च । अस्माद्यत्स्या-
न्नस्य च लोपः भावकर्म्मणोः । स्तेयं । योगविभागात्स्तेनात्ष्यञ् । स्तैन्यं । सख्युर्यः । सख्यं । दूतवणि-
ग्भ्यां च । दूत्यं वाणिज्यं । कपिज्ञात्योर्ढक् । कापेयं । ज्ञातेयं । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । सैनाप-
त्यं । राज्यं । पौरोहित्यं । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । एभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे । आश्वं । कौ-
मारं । औद्गात्रं । हैहायनं । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । एभ्योऽण् । द्वैहायनं । यौवनं । सौहार्दं । इगन्ताच्च लघुपूर्वा-
त् । लघुपूर्वादिगन्तादण् स्यादुक्तेऽर्थे । मौनं । गौरवं । लघुपूर्वात्किं । कड्यं । योपधाद्गुरूपो-
त्तमाद्वुञ् । रामणीयकं । सहायाद्वा । साहायकं । साहाय्यं । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । धान्यवि-

राम
१२०

ग्रोषेर्षेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यश्च वनेनेत्रं पूर्वस्यात्। भवनमत्रे तिसकनं मुद्गानां भवनं सेत्रं मोऽङ्गीनो। ब्री
हिशाल्येर्ष्ठक्षुद्रेहेये। शालेये। यवयवकषष्ठिकाद्यत्। यव्यमित्यादि। विभाषा तिलमाषोमा।
भङ्गाणुभ्यः। तिलादिभ्यो वा यदुक्ते पूर्वपत्रेत्वञ्जे। तिल्ये। तैलीनमित्यादि। नसद्वीदेः पथ्यंग कर्म
पत्रपात्रे व्याप्नोति। सर्वपूर्वकात् पथ्याद्यङ्गादीनां यात्राह्याप्नोति सर्पथखः स्यात्। सर्वपथाख्या
प्नोतीति सर्वपथीनः। पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरपदे तद्धितस्य च नकारस्य णत्वमिष्यते
। सर्वाङ्गीणः। इत्यादि। अध्वनो यत्खौ। अस्माद्वितीयान्तादलंगामीत्यर्थे यत्खौ स्तः। अध्वा
नमलं गच्छति अध्वन्यः। अध्वनीनः। तुल्यपाकमूलेपील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ। षष्ठ्यन्ते
भ्यो पील्वादेः कर्णादेश्च क्रमात्पाक मूलयोरर्थयोः कुणब्जाहचौ क्रमात्स्तः। लीलूनां पाकः पीलु

पु०प
१२०
हिप
१२१

कुणः। कर्कंकिकुणः कर्णस्य मूलं कर्णजाहं। अस्तिजाहं। नेन त्रिन्नश्चेखुस्ख णपो। त्तती पांतान्न
छिन्नेर्थे एतोमत्तः। खुट्ट अस्या नित्यत्वान्नव स्वेतसंस्ता। विद्यया त्रालो विद्याखंखु विद्यावणः। संप्रो
दश्वकटखा संकरं। १ कटम। ३ तकरम। वाह्निकटम। अलाबतिलामा संगाभार्ज सिकटखू
वाद्यः। अलाबलोरजः अलाबुकरं। गोष्ठजाः व्यः स्थानादिषु पशूनामस्यः। गावांस्थानं गोगो
छंरथेजसिकटमेवा गोष्ठेसंघातेकटचा। अंवीनांसंघातः अविकटः। विस्तारे पटखू। अविप
टः। द्वित्वे गोयुगम्वा। उष्ट्रगोयुगं। षट्त्वे षड्गवं। अश्वानां षड्गु। अश्वषड्गवं। स्नेहेतैलखू। तिल
तैलं। नववने सेत्रेशाकटशा किंनो। इक्षुशाकिनं। इक्षुशाकटं। तस्मोदे संजातं तारेका दिभ्यइ
नच। पण्यः प्रपणमांनेभ्यः संजातो पाधि के स्थष्टभ्यर्थे उत्त वस्यातत। तारकासंजाता अस्यतत्ता

राम
१२१

रक्तिं तं नमः। पुष्पितोऽरत्नः। गर्भादिप्राणिमोवेष्यते। मार्गितः। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः॥
प्रमाणे पाणिकाद्युपमेताना मर्थे एते प्रत्ययाः स्युः। ऊरुद्वयसं। जानुदघ्नं। नाभिमात्रं। प्रमाणे लः। प्रमा
णशब्दस्य प्रत्ययस्य लुक्। वितस्तिः प्रमाणमस्य वितस्तिः। द्विगोर्नित्यं। द्विवितस्तिः। शाठ।
कीपुरुषहस्तिभ्यामण् वा। आभ्यामुक्तेऽर्थे अण् स्यात्। द्वयसज्जादघ्नञ्च। पौरुषं। उनायनपरप्र
नपमार्थे। पणिषरदन्त्रक्षत्रस्यात्। हास्तिनं। अपमेतु मेधाविनो। पत्तं मैधावो पदे पुरुषद
यसमित्यादि। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्। एभ्यः परिमाणे पाणिके अस्मिः षष्ठ्यर्थे वतु स्यात्। आ
सर्वनाम्न इत्यात्वं। यत्परिमाणमस्य यावान्। किमिदंभ्यां वो घः। आभ्यामुक्तेर्थे वतु स्यात्। इदं
कोरीशकी। वस्य इणादेशः। यस्मोतिवेतीकारलोपः। किं परिमाणमस्य कियान्। इयान्।

।किमः संख्यापरिमाणे डति च। संख्यापरिच्छेदे वर्त्तमानात्किमः षष्ठ्यर्थे डतिः स्यात्। वतुप
।तस्य वश्च घः। टेर्लोपः। का संख्या येषां ते कति विप्राः। क्षेपनी किं संख्या येषां दशानां। पञ्चत्वामपि
डतिरिति केचित्। पचि। तति। संख्याया अवयवे तयप्। अवयववृत्तेः संख्यायाः षष्ठ्यर्थे अवयवि
नि तयप्। पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयं। चतुष्टयी रज्जुः। द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा। उभांशात्तयपोऽयप्
ज्वदेशः स्यात्। द्वयं। त्रयं। द्वितयं। त्रितयं। उभादुदात्तो नित्यं। उभा। स्वरमात्तयपो नित्यमयजा
देशः स्यात्। सर्वो देशः उभौ अवयवौ अस्य उभयं नयः। तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः। प्रथमान्तादधि।
कोपाधिकाद्दशान्तात्सप्तम्यर्थे डः स्यात्। एकादश अधिका अस्मिन्शते सहस्रे वा एकादशं श
तं द्वादशं वा। शतसहस्रयोरेवेष्यते। नेह द्वादशाधिका संख्या त्रिंशतीति। प्रकृतिप्रत्यार्थयोर्येताये

नाष्काशमाषा अधिका अस्मिन् त्रिंशकं शतं। दशान्ताड्डः। पञ्चाधिका अस्मिन् शते अन्नग्रहणं डिः। द

शाधिका अस्मिन् शतं। शदन्तविंशतेश्च। शदन्ताद्विंशतेश्च डः स्याड्डट्‌ऽर्थे। त्रिंशं शतं विंशं शतं। संख्या

पूर्वादं पदान्ते। एकविंशं शतं। एकत्रिंशं तं शतं। एकत्रिंशं। तस्य पूरणे डट्। षष्ठान्तात् संख्या

वाचिनः पूरणेऽर्थे डट् स्यात्। पूर्यते संपद्यते संख्यानेनेति पूरणः। एकादशानां पूरणः एकाद

शः। द्वादशी। नान्तादसंख्यादेर्मट्। नान्तात् संख्याया असंख्यादेर्मडागमः स्यात् न तु संख्यापूर्वा

त्। पञ्चमः। नान्तात्किं। विंशः। संख्यादेस्तु द्वादशः। षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्। एषां डति थुक्

गागमः स्यात्। षष्ठः कतिथः कतिपयथः। चतुर्थः। चतुरश्छयतौ चलोपश्च। तुरीयः। तुर्यः।

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्। एषां तिथुगागमः स्याड्डटि। बहुतिथः। इत्यादि। पूगसंघास्य

मत एव डट्॥ वतो रिथुक्॥ वतो रिथुगागमः स्यात्॥ डरि॥ पाव निपः॥ द्वेस्तीयः॥ द्वेः पूरणे तीयः स्यात्॥
द्वितीयः॥ त्रेः संप्रसारणं च॥ त्रेः पूरणे तीयः स्यात् संप्रसारणं च॥ तृतीयः॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्या
म्॥ एभ्यः परस्य डटो वा तमडागमः स्यात्॥ विंशतितमः॥ द्वात्रिंशत्तमः॥ विंशः॥ त्रिंशः॥ नित्यं शतादि
मासार्द्धमाससंवत्सराच्च॥ एभ्यो डटो नित्यं तमडागमः स्यात्॥ शततमः॥ सहस्रतमः॥ मासतमः॥ अ
र्द्धमासतमः॥ संवत्सरतमः॥ मासादेरत एव डट्॥ षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः॥ षष्ट्यादेर्डटो नित्यं तमट्
स्यात्॥ नत्वसंख्यापूर्वात्॥ विकल्पापवादः॥ षष्टितमः॥ सप्ततितमः॥ संख्यादेस्तु वा॥ एकषष्टः॥ ए
कषष्टितमः॥ मतौ छः सूक्तसाम्नोः॥ मत्वर्थे छः स्यात् सूक्ते साम्नि च॥ अच्छावाकशब्दोऽस्मि
न्नस्ति अच्छावाकीयं॥ सूक्तं॥ वारवन्तीयं साम॥ अनुकरणत्वाद्भिन्नपदादपि॥ अस्यवामीयं किया

श्रीमीयं। पूर्वादिनिः। अस्मादिनिः स्याद्धेनेनत्यर्थे। पूर्वमनेननमु त्कंपीतंवापूर्वी। सपूर्वाच्च॥
सोपपदात्पूर्वादिनिःस्यात्। पूर्वंकृतमनेनेतिकृतपूर्वीकटं। सुप्सुपेतिसमासेसतिनद्धितः
। इष्टादिभ्यश्च। इष्टमनेनइष्टीपते। अधीतीव्याकरणे। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। प्रथमा
न्तादस्तूपाधिका दस्या स्त्यस्मिन्नित्यर्थे मतुस्यात्। श्रीरस्यास्त्यस्मिन्वा। श्रीमान्। श्रीमती। त
सोमत्वर्थे। तां तसो तो तमसञ्ज्ञो सोम त्वर्थे प्रत्यये परे। वसोः संप्रसारणं। ५ अपदान्तत्वान्नदत्वं।
विदुष्मान्। दोष्मान्। गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः। शुक्लोगुणोस्यास्मिन् शुक्लः पटः। मा
दुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः। मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य
मतो र्मस्य वः स्यात्। ज्ञानवान्। किंवान्। विद्यावान्। लक्ष्मीवान्। यशस्वान्। भास्वान्। य

वांदेश्च पवमाने । व्र मिमाने । झयः । झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । विद्युत्वान् । अपदान्तत्वा
न्न जश्त्वं । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्यां । आकारांतात्लच्वास्यान्मत्वर्थे । चूडालः । चूडावान् । प्रा
णिस्थात्किं । शिखावान् । दीपः । प्राण्यंगादेव । नेह । मेधावान् । सिध्मादिभ्यश्च । एभ्यो लज्वा । सि
ध्मलः । पक्षे सिध्मवान् । फेनादिलच्च । फेनिलः । अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । फेनवान् । खकारा
त्फेनलः । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । त्रिभ्यो गणेभ्यः क्रमाच्छनइलच एते वा
स्युः । लोमशः । रोमशः । पामनः । अंगना । पिच्छिलः । उरसिलः । पक्षे मतुप् । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्ति
भ्यो णः । एभ्यो णः स्यान्मतुप् च । प्राज्ञः । श्राद्धः । प्रज्ञावान् । इत्यादि । दन्त उन्नत उरच् । उन्नता दन्ता
अस्य दन्तुरः । ऊषसुषिमुष्कमधो रः । एभ्यो मत्वर्थे रः स्यात् । ऊषरः । सुषिरः । मधुरः । इत्या

दि। खर्जुस्वर्कुंजेरम्मख्या। खरः। सुखरः। कुंजरः। कुंजोऽह सिहन्तुः। नगपांडुपुरमख्यवाख्याः। नगरम्। पां

डुरः। पांसुरः। कच्छाइस्वत्वश्च। कच्छुरः। केशाद्वोऽन्यतरस्यां। केशवः। अन्येभ्योऽपि मणिवः। अर्णसो

तलोपश्च। अर्णवः। प्रदेमतुपमेधारथाभ्यामिरन्निरचौ। मेधिरः। रथिरः। कांडांडादीरन्नीरचौ

छ्या। न्यायमैतोसः। कांडीरः। आंडीरः। द्युद्रुभ्यां मः। द्युमः। द्रुमः। अतइनिठनौ। अकारांतादिनि

ठनौ स्तो मत्वर्थे। मतुषा। दंडी। दंडिकः। पदे दंडवान्। व्रीह्यादिभ्यश्च। एभ्य इनिठनौ स्तः। व्रीही

। शिखी। व्रीहिकः। शिखादेर्नठन्। एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। स्ववान्। कारकवा

न्। सिंहवान्। दंडा अस्यां संतीति दंडवती। शाली। क्वचिदपवादो। पि। कार्पी। कार्पिकः। तुंदादिभ्य

इलच्च। तुंदिलः। पदे तुंदवान्। अस्मायामेधास्रजो विनिः। अस्मान्मायादेश्च विनिः स्या(

प्र॰ सु॰ १२५ 125

न्मनुष्ठा। तेजस्वी। मायावी। मेधावी। स्त्रोः कुः॥ स्रग्वी। पयसोस्त्रग्वा। मित्यादि। व्रीह्यादित्वान्मायी मा
यिकः॥ शृंगवृंदाभ्यामारकन्। शृंगारकः। वृंदारकः। फलबर्हाभ्यामिनच्। बर्हिणः। फलिनः
। रपाद्वा रपिनः॥ शीतोष्णतृप्राभ्यामालुच तदसहने। शीतं न सहते शीतालुः। बलाद्दूलः। व
लूलः। वाताद्दवाद्वाः। वातूलः॥ तप्पर्वमरुद्भ्याम्। पर्वतः। मरुत्तः॥ ऊर्णाया युस्। पदत्वान्ना
वर्णलोपः। ऊर्णायुः। वाचो ग्मिनिः। वाग्मी। आलजाटचौ बहुभाषिणि। बहुगर्ह्या वाग्यस्या
स्ति वाचालः। वाचाटः॥ स्वामिन्नैश्वर्ये। स्वामी। स्ववान्॥ अर्शः। अर्शआदिभ्योऽच्। अर्शसः॥ वैजयंतः। राम
तातातीसाराभ्यां कुक्। आमयाभिस्या कुग्वागमः। वातकी। अतीसारकी॥ पिशाचाच्चेति वक्त १२५
व्यम्। पिशाचकी। हस्ताज्जातौ। हस्ती। हस्तवानन्यः॥ कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः। आम्यामेते

श्रीगणेशाय नमः।
श्रीसिद्धेश्वर्यै नमः।

सप्त प्रत्ययाः स्युः। मत्वर्थे। कंवः। कंनः। कंपुः। कंतिः। कंतुः। कंतः। कंयः। एवं प्रावादि। नुं दिव लि
वटेभ्यः। एभ्यो नः स्यान्मत्वर्थे। नुंदिनः। इत्यादि। अहंशुभमोर्युस्। आभ्यां मत्वर्थे युस् स्यात्। पद
त्वान्नरि लोपः। अहंयुः। शुभंयुः। रजः कृष्यासुति परिषदो वलच्। एभ्यो मत्वर्थे वलच् स्यात्। र
जस्वला। वले। वले परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। कृषीवलः। आसुतीवलः। परिषद्वलः। क्वचि
दन्येभ्योपि दृश्यते। भ्रातृवलः। पुत्रावलः। इत्यादि। दन्तशिखात्संज्ञायां। आभ्यां वलच् स्या
त्संज्ञायां। दन्तावलः। शिखावलः। प्रागिदशो विभक्तिः। दिक्शब्दमभिव्याप्य इतः प्रागित
ऊर्द्ध्वं विभक्तिसंज्ञाः प्रत्ययाः। विभक्तित्वात्पदत्वादि। किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः।
वक्ष्यमाणाः प्रागिदशीयाः प्रत्यया एते एव स्युः। नतु द्व्यादिभ्यः। पञ्चम्यास्तसिल्। पञ्च्या

म्यंतात् किंसर्वनाम्नस्तसिल् स्यात् स्वार्थे। लः स्वरार्थः। सुपो लुक्। कुतिहोः। तकार इकारादौ प्रत्यये परे किं
मः कुः स्यात्। तान्निद्धितत्वात् स्वाद्युत्पत्तिः। अव्ययत्वात् सुपो लुक्। कुतः। कस्मात्। सर्वतः। विभक्तित्वा
त् त्यदाद्यत्वं। ततः। यतः। इकुतः। ध्यादेसह द्वाभ्यां। किमादकिं। बहुलात्। सर्वप्रातिपदिकात्तसि
लित्येके। इतस्ततः। इदमइश्। प्राग्दिशीये परे इदम इश् स्यात्। इतः। एतदोश्। एतदो अस्यात्प्रा
ग्दिशीये। अतः। विभक्तिकार्यं। अमुतः। उ प्रयच्छ। प्राग्दिशीये परे उ सु स्याद्देशः स्यात्। उ
भयतः। पर्यभिभ्यां च। आभ्यां तसिल् स्यात्। परितः। अभितः। सप्तम्यास्त्रल्। इद्यादिरहिता
त् किमादेः सप्तम्यंतात् त्रल् स्यात् स्वार्थे। कुत्र। तत्र। एतस्मिन्निति अत्र। अमुत्र। इदमो हः। अस्मा
त् सप्तम्यंतात् हः स्यात्। त्रलोऽपवादः। इह। किमोत्। किमः सप्तम्यंताद् अत्प्रत्ययः स्यात्। क्वा

ति। किमः क्वः स्यादिति किमः क्वो। क्व। त्रलपीष्यते। कुत्र। वा ह च छंदसि। कुतिहोः कु। कुह। सर्वैकान्यकिय
त्तदः काले दा। एभ्यः सप्तम्यंतेभ्यो दाप्रत्ययः स्यात्। कालेर्ष त्रलादेरपवादः। सर्वस्य सोन्यतरस्यां दि।
दाप्रत्यये सर्वस्य सो वा स्यात्। सदा। सर्वदा। एकदा। अन्यदा। कदा। यदा। तदा। काले किं। सर्वत्र देशे।
इदमो र्हिल्। अस्मात्सप्तम्यंतात्काले र्हिल्स्यात्। दस्यापवादः। एतेतौ रथोः। इदमो रेफे थका
रे च क्रमादेतइतौ देशौ स्तः। एतर्हि। काले किं। इह। पदे देशे। अधुना। इदमो रूपं निपात्यते। इदानीं च।
इदमो दानीं प्रत्ययः स्यात्काले। इदानीम्। तदो दा च। तदः सप्तम्यंताद्दा स्याद्दानीं च। काले। तदा।
तदानीम्। पुनर्दा विधेः फलं किं। अनद्यतने र्हिलन्यतरस्यां। किमादेः सप्तम्यंतादनद्यत
ने र्हिल्वा स्यात्। यर्हि। पक्षे यदा। सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्यु

रितरेद्युः परेद्युः अधरेद्युः अन्येद्युः उत्तरेद्युः । एते सप्तम्यंता कालविशेषे निपात्यंते । समाने ह्नि
सद्यः । इत्यादि । उभयद्युश्च । प्रकारवचने थाल् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । तद्वृत्तेः कि
मादेस्थाल् स्यात् । सर्वप्रकारेण सर्वथा । यथा । तथा । इदमस्थमुः । अस्मात्थमुर्न थाल् । इत्थं
। किमश्च । अस्मात्थमुः स्यान्न थाल् । कथं । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशका
ले । इत्यं । किं सप्तमीपञ्चमीप्रथमांतेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिगाद्यर्थेभ्यः स्वार्थे अस्तातिः प्रत्य
यः स्यात् । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषां । एभ्योऽस्तात्यर्थे असिप्रत्ययः स्यात् । तद्योगे
चैषां क्रमात् पुर अध अव इत्यादेशाः स्युः । अस्ताति च । अस्तातौ च परे पूर्वादीनां पुरादय आदेशा
:स्युः । पूर्वस्यां । पूर्वस्याः । पूर्वा दिक् पुरः । पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् । अवः । अवस्तात् । विभाषा

वरस्या॥ अवरस्य अस्तातौ परे अवो वा स्यात्॥ अवस्तात्॥ अवरस्तात्॥ परस्तात्॥ अपरस्तात्॥ एवं देशे काले
वा॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्॥ आभ्यामतसुच् स्याद्दिक्शब्दे॥ अस्तातेरपवादः॥ दक्षिणतः॥ उत्तरतः॥ विभा
षा परावराभ्यां॥ आभ्यामतसुच्वा स्यात्॥ परतः॥ अवरतः॥ पक्षेऽस्तातिः॥ अंचेर्लुक्॥ अंचत्यंताद्दिक्॥
पाद्धा नपरस्यास्तातेर्लुक् स्यात्॥ लुक् तद्धितलुकि॥ प्राच्यां॥ प्राच्याः॥ प्राची वा दिक्॥ प्राक्॥ उदक्
॥ एवं देशे काले वा॥ उपर्युपरिष्टात्॥ ऊर्ध्वशब्दस्यास्तात्यर्थे निपातनावेतौ॥ पश्चात्॥ अवरस्यास्ता
त्यर्थे निपातः॥ उत्तराधरदक्षिणादातिः॥ एभ्योऽस्तात्यर्थे आतिः॥ उत्तराद्वसतीत्यादि॥ एनम
न्यतस्यामदूरेपंचम्याः॥ सप्तमीप्रथमांतादुत्तराधरदक्षिणात एनब्वा स्यात्॥ अदूरेऽस्तात्य
र्थे॥ उत्तरेण॥ अधरेण॥ दक्षिणेन॥ पक्षे पूर्ववत् प्रत्ययाः॥ अपंचम्याः किम्॥ उत्तराद्यागतः॥ दि

प्र॰ सु॰ २२८ 1248

कुशब्द मात्रादेन वितिके यित्। पूर्वेण। दक्षिणादाच्।७ क्षेर्पे नतु पञ्चम्याः दक्षिणा। आहि
च दूरे। दक्षिणाहरे र्थे आहिः स्यात्। चकारादाच् न तु पञ्चम्याः॥ दक्षिणा। दक्षिणाहि। केला
साद्दमाति। उत्तेरीश्च। आजाही स्तः उत्तरा। उत्तराहि। संख्याया विधार्थे धा। क्रियाप्रकारवृत्ते
ः संख्यायाः स्वार्थे धा स्यात्। चतुः प्रकारा भुङ्क्ते चतुर्धा। एका द्वाध्यमुञन्यतरस्याम्। एकशब्दाद्धा
इत्यस्या ध्यमुञादेशो वा स्यात्। ऐकध्यं। एकधा। द्वित्र्योश्च धमुञ्। द्वित्र्योर्धा इत्यस्य धमु
ञ् स्यात्। द्वैधं। द्विधा। त्रैधं। त्रिधा। एधाच्च। द्वित्र्योर्धा इत्यस्यैधाच् स्या च्या द्वा। चकारो विकल्पा

राम १२८

नुकर्षः। द्वेधा। त्रेधा। पृथ्येऽत्वमिति त्वष्टु त्वेवा। षोढा। षड्धा। याप्ये पाशप्। कुत्सितेर्थे प्रा
तिपदिकात् पाशप् स्यात्। कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः। सोपदा। अपदा। द्वेधाकुधोः प

रयोर्विसर्गस्य सः स्यात्। पाशकल्पककाम्येषु वाच्यः। पयस्पाशं। पदादेरनु पयः पिबति। अनव्ययस्य वा
च्यः। नेह प्रातष्पाशम्। इणः षः। इणः परस्य विसर्गस्य षः स्यात्। कुर्याः। सर्पिष्पाशम्। पूर
णाङ्गोतीयादन्त्रा पूरणात्रीयादन्तस्याङ्गो। स्वरेभेदः। द्वितीयो भागः द्वितीयः। त्रितीयः। प्राग्।
कादशभ्योऽछंदसि। पूरणाङ्गोऽन्त्यस्याङ्गोकादशभ्यः। नतु छंदसि। चतुर्थः। दशमः। षष्ठा
ष्टमाभ्यांजयो। आभ्यांजः स्यात्प्रकारादन्त्रा। षष्ठः। षाष्ठः। अष्टमः। आष्टमः। भूतपूर्वे चरट्। भूत
पूर्व आढ्यः। आढ्यचरः। षष्ठ्या रूप्य च। षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वे रूप्यः स्यात्। चरट्। कृष्णस्य भूतपूर्वो
गोः कृष्णरूप्यः। रूप्यान पुंवदिति केचित्। शुभ्रारूप्याः। कृष्णचरः। अतिशायने तमविष्ठनौ।
प्रकर्षेप्येतौ स्तः। रिलोपः। अयमेषामतिशायेन लघुर्लघुतमः। लघिष्ठः। तिङश्च। तिङंता

त्प्रकर्षे यतमप्स्यात्। पचतितमां। द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ। द्वयोरेकस्यातिशये
विभज्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः। प्राकर्ष्ये। पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयेन लघुः ल
घुतरः। लघीयान्। विभज्योपपदे तु दाक्ष्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः पटीयांसः। अजादी गुणवचनादे
व। इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः प्राग्विषयाः। प्रणीयान्। नेह। पाचकतरः। पाचकतमः। त
रप्तमपौ घः। एतौ घसंज्ञौ स्तः। किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे। किमेदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च
यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे। किंतरां। प्राह्णेतरां। पचतितरां। उच्चैस्तरां। एवं किंत
मामित्यादि। स्वरादित्वादव्ययत्वं। द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तरस्तरुः। तुश्छंदसि। तृन्तृजन्ताभ्यामि
ष्ठन्नीयसुनौ स्तः छंदसि। भाषायामपीति केचित्। तुरिष्ठेमेयस्सु। तृशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठेमे

यस्त्वा करिष्ठः। दोहीयसी धेनुः। प्रशस्यस्य श्रः। अस्य श्र आदेशः स्यादजाद्योः प्रकृत्यैकाच्। इष्ठादाव
काच् प्रकृत्या स्यात्। श्रेष्ठः। श्रेयान्। ज्य च। प्रशस्यस्य ज्य आदेशः स्यात्। इष्ठेयसोः। ज्येष्ठः। ज्यादादीय
सः। ज्यात्परस्य ईयस आकारादेशः स्यात्। आदेः परस्य। ज्यायान्। वृद्धस्य च। वृद्धस्यापि ज्यादेशः।
इष्ठेयसोः। नै अतिशयेन वृद्धः। ज्यायान्। ज्येष्ठः। अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ। तयोः क्रमादेतावा
देशौ स्तः। इष्ठेयसोः। नेदिष्ठः। नेदीयान्। साधिष्ठः। साधीयान्। स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्र
क्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः। एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः स्यादिष्ठेमेयस्सु
परेषु। स्थविष्ठः। दविष्ठः। यविष्ठः। ह्रसिष्ठः। क्षेपिष्ठः। क्षोदिष्ठः। एवमीयसि। ह्रस्वक्षिप्र
क्षुद्राणां पृथ्वादित्वात्। ह्रसिमा। क्षेपिमा। क्षोदिमा। प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदी

र्घवृंदारकाणांप्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृंदाः ।। प्रियादीनांक्रमात्प्रादयआदेशाः स्युः । इष्ठेमे
यस्सु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृंदिष्ठः । एवमी
यसि प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणांप्रिम्णादि । वास्येमा । इत्यादि । बहोर्लोपोभूचबहोः । बहोः परयोरिम
यसोरादेर्लोपः स्यात् । बहोश्चभूरादेशः । भूमा । भूयान् । इष्ठस्ययिट्च । बहोर्भूरादेशः स्यात् इष्ठस्या
देर्लोपस्तस्य च यिडागमः । भूयिष्ठः । युवाल्पयोः कनन्यतरस्यां । एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः
। कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षेयविष्ठः । अल्पिष्ठः । इत्यादि । विन्मतोर्लुक् । विनोमतुपश्च लुक् स्यादिष्ठे
यसोः । अतिशयेनस्रग्वीस्रजिष्ठः । स्रजीयान् । अतिशयेनत्वग्वान्त्वचिष्ठः । त्वचीयान् । प्रशं
सायांरूपप् ।। प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । [illegible]स्त्वेनेति ङंतादपि । पचतिरूपं । क्लीबत्वं लोकात् । ई

षदसमाप्तौकल्पब्देश्यदेशीयरः। सुबिङन्तादीषदूनतायामेते स्युः। ईषदूनो विद्वान् विद्वत्क
ल्पः। यशस्कल्पं। यजुष्कल्पं। विद्वद्देश्यः। विद्वद्देशीयः। पचतिकल्पं। विभाषा सुपो बहुच् पुरस्ता(
त्तु। सुबन्तात् बहुच् वा स्यात् स चाग्रे। ईषदूनः पटुः बहुपटुः। पटुकल्पः। सुपः किं। यजतिक
ल्पं। प्रकारवचने जातीयर्। षष्ठ्यन्तात् प्रकारवति चायं। पटुप्रकारः पटुजातीयः। प्रकारवति चायं स्यात्। पाललप्रकामात्र।
घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योनेकाचो ह्रस्वः। ङ्यन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात्। ब्राह्मणि
। ब्राह्मणितरा। ब्राह्मणितमा। ब्राह्मणिरूपेत्यादि। उक्तपुंस्कादिति वा नेह। आमलकीतरा। नद्याः
शेषस्यान्यतरस्याम्। अङ्यन्तनद्याः घेषु तेष्वेकाचो ह्रस्वो वा स्यात्। श्रीतरा। वामोरूतरा। स्त्रितरा
। स्त्रीतरा। एवं तमबादि। कृन्नद्याः प्रतिषेधः। लक्ष्मीतरा। तन्त्रीतरा। उगितश्च। उगितो नद्या